

USULCÜLERE GÖRE BİR HÜKMÜN BİRDEN ÇOK İLLETLE TA'LİLİ

Doç. Dr. Sabri ERTURHAN*

The Ta'il of a Legitimate Decision (*hukm*) with Multiple Causes According to the Usûlis

One of the problematics that is frequently discussed within the framework of causal theory (*illah*) is related whether an evaluation on the basis of causality (*ta'il*) can be found for a *shar'i* decision (*hukm*) or not. According to Gazali, this problem is one of the intricate themes of the *usûl al-fiqh*. At the basis of the discussion lies the issue whether *illah* is itself *mûjib* (that delays *hukm*). Therefore, the discussion is of *kelâmî* (theological) origin. While according to the *Usûlis*, who considered the *illah* in its nature as *mûjib*, it is impossible for a *shar'i* decision to have multiple *illah*; other *Usûlis*, who considered the *illah* as "*emâre*", "*alâmet*" and "*mu'arrif*", argued that such a *ta'il* is both possible and has already taken place.

This article first provides a historical background of the discussion, and then presents different *usûlî* approaches that evolved around the theme. It also aims to concentrate on the reflections of these different approaches on the applied *fiqh* (*furû' al-fiqh*). Finally, the existing approaches will be analyzed to reach a conclusion.

GİRİŞ

Usûl-i Fıkıh, şer'i-amelî hükümleri bilmenin yöntemidir.¹ Asıllardan/delillerden isabetli hükümlerin çıkarılabilmesi, ictehad melekesini haiz olma ve izlenen metodolojinin kendi içerisinde tutarlı olmasıyla doğru orantılıdır.

Fıkıhî hükümler taabbüdî ve ta'lîlî şeklinde genel bir ayırma tâbî tutulmuştur.² Taabbüdî hükümler makûl olmakla birlikte teşrî gerekçeleri aklın hareket sahası dışında kalan, bir başka ifadeyle ictehad mahal olmayan hükümlerdir. Ta'lîlî hükümler ise teşrî gerekçeleri akılla anlaşılabilen dolayısıyla ictehad kapsamına giren hususları içine almaktadır. Ta'lîlî hükümlerde gerekçelendirmenin hangi vasıflar (illet-hikmet) ekseninde yapılacağı tartışmaları yanında bu vasıflarda bulunması gerekli şartlar konusu da en ince ayrıntılarına kadar araştırma konusu yapılmıştır. Dolayısıyla hükümlerin ta'lîlî konusu Fıkıh Usûlünün temel

* C.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı Öğr. Üyesi/ serturhan@cumhuriyet.edu.tr

¹ Apaydın, "Klasik fıkıh Usûlünün Yapısı ve İşlevi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, Konya 2003, s. 11.

² Bkz. Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 107 vd.

problemlerindendir. Bu çerçevede tartışılan problemlerden biri de *bir şer'î hükmün birden çok illetle ta'lîlinin mümkün olup olamayacağı* hususudur.

Bir hükmün birden çok illetle ta'lîli probleminin konu edildiği bu makalede konu etrafında oluşan farklı usulî yaklaşımlar ortaya konulacak, temel argümanlar irdelenecek, tartışmaların pratik yansımaları üzerinde durularak bir sonuca ulaşmaya çalışılacaktır.

Makalede “birden çok illet” tabirindeki “illet” kavramıyla sarhoş edicilik, hırsızlık, sefer gibi başlı başına hüküm doğurmaya elverişli vasıflar kast edilmiştir. Bu itibarla haksız yere kasten adam öldürme (el-katlü'l-amdû'l-udvân) örneğindeki kasıt ve hukuka aykırılık unsurları ayrı birer illet kabul edilmeyecektir (Mürekkep illet). Aynı şekilde örneğin “cins-ölçü” gibi müstakil bir illetin cüzlerini oluşturan vasıflar ile yine meselâ zina irtikap eden evli bir şahsa öngörülen cezanın tatbiki için gerekli görülen “ihسان” şartı, zekatin illetini oluşturan nisap miktarı mal için şart koşulan bir yılın geçmiş olması gibi vasıflar “birden çok illet” kapsamında değerlendirilmeyecektir.

I- Kavramsal Çerçeve

Genellikle fıkıh usûlü icthadı, icthad kıyası, kıyas da illet ve ta'lîli çağırıştır.³ İlet, kıyas metodunun merkezinde yer alan dar anlamda kıyasın, geniş anlamda icthadın esasını oluşturan bir kavramdır. Bir başka ifadeyle *illetten hareketle hükmün elde edilmesi çabası lafzın mâna ve mâkulüyle ilgili olan icthad faaliyetini kapsar*.⁴ Makale konusu yaptığımız problemin temelinde usulcülerin illet kavramına yükledikleri anlam büyük oranda rol oynamaktadır. Bu nedenle çalışmamıza zemin oluşturmaları açısından illet kavramı hakkında özlu bilgi verilmesi isabetli olacaktır.

A-İlet (reason-cause)

Fıkıh usûlünde genellikle hükmü gerçekleştirdiği kabul edilen açık ve istikrarlı vasıf anlamında kullanılan illet kavramının⁵ özellikle Şafî (204/820) den itibaren fıkıh usûlündeki terim anlamına yakın biçimde kullanılmaya başlandığı görülmektedir.⁶ Fıkıh usûlü alanında bize ulaşan ilk eser olma özelliği taşıyan Şafî'nin *er-Risâle* adlı eserinde “illet”in karşılığı olarak genelde “manâ” terimi kullanılmıştır.⁷ Fikhî hükümlere ilişkin illet teorisinin III. (IX) yüzyılın sonlarında oluşturulmaya başlandığını ve bu kelimenin terim anlamındaki kullanımlarının bu yüzyılda belirgin hale geldiğini gösteren deliller bulunmakla beraber dönemin usûl eserleri günümüze ulaşmadığından illet teorisi ile ilgili geniş izahlara ula-

³ İctihad'ın anlam ve şümûlü hk. bkz. Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, MÜFV, İstanbul 1996; Apaydın, “İctihad”, *DİA*, XXI, 432-445; Ahmad Hasan, *The Early Development of Islamic Jurisprudence*, s. 117-154 (Bu eser Haluk Songur tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Rağbet Yayınları İstanbul 1999).

⁴ Apaydın, “İctihad”, *DİA*, XXI, 436.

⁵ İlet'in tanımları için bkz. Şelebi, *Ta'lîlû'l-ahkâm*, s. 112-128; Ebû Zehra, Muhammed, *Usûlü'l-fikh*, s. 221; Şa'bân, *Usûlü'l-fikhî'l-İslâmî*, s. 138; Hanbelî, *Usûlü'l-fikhî'l-İslâmî*, s. 306; Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhî'l-İslâmî*, I, 671-674; Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 145; Sa'dî, *Mebâhisü'l-ille fi'l-kıyâs*, s. 101; Dönmez, “İlet”, *DİA*, XXII, 117.

⁶ Dönmez, “İlet”, *DİA*, XXII, 117.

⁷ Bkz. Şafî, *er-Risâle*, s. 511, 512, 516, 523-524, 527-528, 531, 542...Nadir olarak “illet” lafzının kullanıldığı da görülmür. Bkz. s. 535. Şafî'nin bu eseri Abdülkadir Şener ve İbrahim Çalışkan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. TDV Yayınları, Ankara, 1996.

şabilmek için IV (X) yüzyıl ve sonrasına ait usûl eserlerine başvurmak gerekmektedir.⁸

İlet kavramının, genelde, fiillerin özünde iyiliğin ve kötülüğün varlığını (zatî hüsün ve zatî kubuh) kabul eden ve kabul etmeyen eğilimlere göre anlamlandırıldığı görülmektedir. Fiillerin özünde zatî hüsün veya kubuh⁹ kabul eden ekoller illetin vâcip kılıcı anlamında "müessir" özelliğini haiz olduğunu ileri sürerlerken, karşı düşüncede olan usulcüler "muarrif" özelliğini öne çıkarmışlardır.¹⁰ İlet kavramına bu anlamların yüklenmesinde başlıca rolü usûl bilginlerinin mensup olduğu kelimî ekoller oynamıştır. Kısacası fıkhîtaki ta'lîl problematiğinin esası kelâmîdir.¹¹ Bu itibarla bir şer'î hükmün birden çok illetle ta'lîlinin cevâzı veya adem-i cevâzının temelinde de aynı kelâmî düşünceler belirleyici olmuştur. Şer'î illetleri aklî illetlerle özdeşleştiren bilginlere göre bir hük-

⁸ Dönmez, "İlet", *DİA*, XXII, 117.

⁹ İslâm bilginleri şer'î hükümlerin akıl yoluyla bilinip bilinmeyeceği konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Aklın gerek şer'î hükümleri algılama ve keşfetmede gerekse hüküm koymada yetki alanını konu edinen geniş teolojik tartışmalar kelâm ve fıkıh usûlünde "hüsün ve kubuh" meselesi başlığı altında ele alınmaktadır. İslâm bilginlerinin hüsün ve kubuh konusundaki görüşlerinin üç madde altında tasnifi mümkündür. Mu'tezile ve onlarla bu konuda mutabakat içerisinde bulunan Cehmîyye, Şî'a, Kerrâmîyye mensubu bilginlere ve İslâm filozoflarına göre hüsün ve kubuh aklîdir, bunların iyi ve kötülüklerinin idrakî şer'î bir hükmün varlığına bağlı değildir. Çünkü bu fiillerin iyi ve kötü oluşları zatîdir. Bu kabulün bir sonucu olarak iyi olan bir husus şer'an emredilmemiş olsa bile bunu yapma yükümlülüğü, kötü bir şey yasaklanmasa dahi ondan kaçınma yükümlülüğü bulunmaktadır. Ünlü Mu'tezilî usulcü Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, (436/1044) bu bağlamda şu görüşlere yer vermektedir: Delil ile bilinen hususlar üç kısma ayrılmaktadır: Sadece akulla bilinenler, sadece şer' ile bilinenler, hem akıl hem de şer' ile bilinenler. Sadece akulla bilinen hususlar akılda kendisi üzerine delil bulunan hususların tamamıdır. Şer'in sıhhatinin bilinmesi akulla bilinmesine bağlıdır. Allah'ın varlığını, sıfatlarını ve onun çirkin fiiller yapmaktan münezzehe olduğunu bilmek gibi hususlar hep akulla bilinenler cümlesindedir. Hem akıl hem de şer' yoluyla bilinenler ise akılda kendisi üzerine delil bulunan ancak şer'in sıhhati salt akla bağlı olmayan hususlardır. Allah'ın tek olduğunu bilmek ve vedî'anın idadesinin vacip olduğunu bilmek gibi. Sadece şer' ile bilinenler ise akılda değil de sadece şer'de (sem') üzerine delil bulunan hususlardır. Şer'î maslahat ve mefsedetler gibi ki namazın vacip olması, içkinin haram kınılması bu hususlar arasındadır (Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 886-889). İkinci görüş Mâtürîdî'lerin çoğunluğu ile Selefîyye'ye mensup bilginlere aittir. Bu yaklaşıma göre eşyada zatî hüsün veya kubuh aklîdir. Bu yaklaşımlarıyla Mâtürîdî bilginlerinin Mu'tezile bilginleriyle paralel düşüncede oldukları görülmektedir. Allah bizâtihi kubuh olan bir şeyi emretmeyeceği gibi, bizâtihi güzel olanı da yasaklamaz. Fiillerin güzel ve çirkin oluşları aklî olmakla birlikte kişilerin fiillerinden sorumlu tutulabilmeleri için şer'î hitâbın mevcudiyeti zorunludur. Çoğunluğunu Es'arîler'in oluşturduğu bilginlere göre ise, hüsün ve kubuh aklî değil şer'îdir. İyilik ve kötülük bir fiilin zatına ve mahiyetine ait bir vasfı değildir. Hüsün ve kubuh ancak Şâri'in hitabına bağlıdır ve bu hitaptan sonra sorumluluk gerektirir. Akıl bir fiilin güzel veya çirkin olduğunu idrakte yetersizdir. Kısacası bir fiil Allah tarafından yasaklandığı için kötü veya Allah tarafından emredildiği için güzeldir. Hüsün ve kubuh konusuyla ilgili klasikleşmiş özet bilgi bu şekilde olmakla birlikte kaynaklarda detaya inildiğinde çok farklı görüşlerin ileri sürüldüğü görülmektedir. Özet olarak sunmaya çalıştığımız bu konuya ilişkin ayrıntılı bilgi edinilmesi için her bir ekolün temel kaynaklarına başvurulması isabetli olacaktır. Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 886-889; Nesefî, *Şerhu'l-Müntehab*, s. 788; Abdülaziz el-Buhârî, *Kesfu'l-esrâr*, IV, 380-385; Sadruşşerî'a, *et-Tavdîh*, I, 360 vd; Teftâzânî, *et-Telvîh*, I, 360 vd; Şevkânî, *İrşâdü'l-fihl*, s. 7-9; Çelebi, "Hüsün ve Kubuh", *DİA*, XIX, 59-63; Zeydân, *el-Vecîz*, s. 69-73; Ali Haydar, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, s. 81-92; Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, I, 116-131; Bardakoğlu, "Hüsün ve Kubuh Konusunda Aklın Rolü ve İmam Mâtürîdî", *EÜİFD*, sy. IV, s. 62-63; Sa'dî, *Mebâhisü'l-ille fi'l-kıyâs*, s. 78-88; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 107-111; Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 198-201, 266; Macit, "Mu'tezilenin Fıkıh Usûlündeki Yeri ve Etkisi", *Marîfe*, Yıl, 3, sy. 3, kış, 2003, s. 73-82; Ardoğan, "Mu'tezile'ye Göre Allah'a İman Konusunda Aklın Gücü ve Sorumluluğu; *Marîfe*, Yıl, 3, sy. 3, kış, 2003, s. 293-314; Yakuboğlu, "Mu'tezile'de Bilginin Kaynağı ve Değeri", *Marîfe*, Yıl, 3, sayı. 3, kış, 2003, s. 315-330; Gölcük, *İnsan ve Fiilleri*, s. 259-274; Özdemir, *Kötülük Problemi*, s. 279-297.

¹⁰ Sa'dî, *Mebâhisü'l-ille fi'l-kıyâs*, s. 71-102; Dönmez, "İlet", *DİA*, XXII, 117; Omerî, *el-Kıyâs fi't-teşrî'i'l-İslâmî*, s. 130 vd.

¹¹ Câbirî, *Akl Yapısı*, s. 211, 215; Dönmez, "Müctehidin Naslar Karşısında Durumu", *MÜİFD*, sy.4, İstanbul 1986, s. 36.

mün birden çok illetle ta'lîli mümkün değildir. O halde aklî ve şer'î illetlere kısaca göz atmayı faydalı buluyoruz.

1) Aklî İlet

Bir tanıma göre aklî illet, başkasında bir hali ve hükmü gerekli kılan ve onda hakiki anlamda müessir olan manadır.¹²

Bir başka tanıma göre, illetliği başka bir etmenin (câil) kendisini illet kılmasıyla değil bizzat özünden kaynaklanan yani illetliği bizâtihî olan illetlerdir.¹³ Bir başka tanıma göre ise ma'lûlün vücut bulması için kendisine ihtiyaç duyulan illettir. İlette ihtiyaç duyan unsura da "mâ'lûl" denilir¹⁴ ilmin, âlimin âlim olmasını; kudretin, muktedirin kudretli olmasını; hareketin, bir cismin hareketli olmasını gerektirmesi aklî illete verilebilecek örnekler arasındadır.¹⁵

Aklî illeti şer'î illetlerden ayıran tipik özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

1-Aklî illet ma'lûlünü bizâtihî müciptir. Aklî illetle şer'î illet arasındaki en esaslı fark bu özellikten kaynaklanmaktadır. 2-Aklî illetin kaynağı akıldır. 3-Aklî illet gerektiriciliğinde başka bir şarta bağlı değildir. 4- Aklî illet kat'î bilgiyle bilinmelidir. 5- Aklî illet ma'lûlü ile birlikte bulunur. Hükmün illetinden ayrı bulunması, illetin bulunup hükmün bulunmaması, illetin hükmüne tekaddüm etmesi mümkün değildir. 6- Aklî illet mürekkep olmayıp basittir, bir tek sıfattan oluşur. 7- Aklî illetin sadece tek bir ma'lûlü olabilir. Bir illetin iki ma'lûlü olamayacağı gibi bir hükmün birden çok aklî illetle ta'lîli de mümkün değildir. 8- Aklî illet sabit/vücûdî bir vasıf olabilir. Nefyin aklen illet olması caiz değildir. Şer'î illette bu caizdir, çünkü şer'î illet bir emâredir. 9-Aklî illet hükmünü doğurduğu zata özgüdür, bir mahalde kâim olan ilmin hükmünü o mahal için gerektirmesi ve ona mahsus olması gibi.¹⁶

2) Şer'î İlet

Usul bilginleri tarafından şer'î illetin bir çok tanımı yapılmıştır. Biz bunlardan öne çıkan birkaç tanımı vermekle yetineceğiz.

a) İlet, hükmün muarrifidir/alâmetidir. Yani hükmün sübutuna alamet kılan manadır. Mana bulunduğu anda hüküm de bulunur.¹⁷

b) Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (436/1044)'el-Mu'temed adlı eserinde illeti "şer'î hüküm üzerinde müessir olan vasıf"¹⁸ olarak tanımlamıştır. Şerhu'l-Umed'de geçen tanıma göre illet; "Nass ve nass yerine geçen bir delille sabit olan şer'î hükmün taalluku kendisi ile sabit olan ve o hüküm üzerinde müessir olan vasıf-

¹² Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, Şerhu'l-Umed, II,55;a. mlf, el-Mu'temed, II, 704.

¹³ Zerkeşî, el-Bahrü'l-muhit, V, 114; Sa'dî, Mebâhisü'l-'ille fi'l-kıyâs, s. 180.

¹⁴ İcî, el-Mevâkıf, s. 85; Teftâzânî, Şerhu'l-makâsîd, II,77-78; Tehânevî, Keşşâf, II, 1209.

¹⁵ Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, Şerhu'l-Umed, II, 55; İcî, el-Mevâkıf, s. 85; Teftâzânî, Şerhu'l-Makâsîd, II, 77-78; Tehânevî, Keşşâf, II, 1209.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, Şerhu'l-Umed, II,55-57; a. mlf., el-Mu'temed, II,514-515; Abdülazîz el-Buhârî, Keşfu'l-esrâr, IV, 287-288; İcî, el-Mevâkıf, s. 85-95; Teftâzânî, Şerhu'l-Makâsîd, II, 77-91; Başoğlu, İlet Tartışmaları, s. 72—76.

¹⁷ Zerkeşî, el-Bahrü'l-muhit, V, 111-112; Nesefî, Şerhu'l-Müntehab, s. 789; Molla Hüseyin, Mir'âtü'l-usûl, II, 298; Şevkânî, İrşâdü'l-fuhûl, s. 207; Şelebî, Ta'lîlû'l-ahkâm, s. 121. Şer'î illetlerin alamet olduğu görüşü hk. krş. Cessâs, el-Fusûl fi'l-usûl, IV, 9-11.

¹⁸ Ebu'l-Hüseyin el-Basrî el-Mu'temed, II, 704.

tır." Yani şer'î hükmün sübutu kendisine bağlı olan ve bu hüküm üzerinde mües-sir olan vasıftır.¹⁹

Birçok usûl eserinde Mu'tezile bilginlerine atfen illet, "hükmü, Allah'ın yaratmasıyla değil bizâtihî müessir (özünde gerektirici) vasıf"²⁰ şeklinde tanımlanmış, Mu'tezile bilginlerinin böyle bir tanım yapmalarının temelinde de onların hüsün ve kubhun akliliğini kabul etmeleri düşüncesinin yattığı ifade edilmiştir.²¹ Ancak mezkûr eserlerde Mu'tezile bilginlerine isnat edilen bu tanımların hangi eserlerde geçtiğine dair bir atıfta bulunulmamaktadır. Yukarıda verildiği üzere ne *el-Mu'temed*, ne de *Şerhu'l-Umed* adlı usûl eserlerinde şer'î illetin mücip olduğu yönünde bir tanım bulunmamaktadır. Aksine *Şerhu'l-Umed*'de şer'î illetlerin hükme etkisinin icâp yoluyla olmadığı sarâhaten beyan edilmektedir.²² Yine Kadı Abdülcebbâr'ın (415/1025) *el-Muğnî* adlı eserinde de benzer ifadeler geçmektedir.²³ Araştırdığımız fıkıh usulü eserlerinde mezkûr tanımın atfedildiği bir mu'tezile kaynağına rastlayamadık. Klasik fıkıh usulü kaynaklarında geçen bu tanımların zamanımıza ulaşmamış veya henüz bilim dünyasına kazandırılmamış mahtût eserlerde bulunması, bu tanımlara o dönemlerde yaşayan bilginlerin vakıf olmaları son derece muhtemeldir. Çünkü mezkûr tanım, atıfta bulunduğumuz eserler gibi birçok muteber usûl kaynağında geçmektedir.

c) Gazâlî'ye göre illet hükmü gerektirici bir vasıftır. Şu kadar var ki hükmü gerektiricilik aklı illetlerde bizzat, şer'î illetlerde ise Şâri'in illeti mücip/gerektirici kılması yoluyla olur.²⁴ Semerkandî (539/1144)'nin nakline göre Mâtürîdî'nin (333/944) benzer bir tanımı daha önce yaptığı anlaşılmaktadır. Semerkandî'nin, Mâtürîdî'den nakline göre illet; "varlığı, hükmün varlığını vâcip kılan vasıf"tır.²⁵ Semerkandî, illetin tanımları arasında sahih olanının Mâtürîdî'ye ait olan mezkûr tanım olduğuna vurgu yaparak bu konudaki tercihini belirtir. Semerkandî, devamlı, hükümdeki vücûp kaynağının Şâri' olduğuna da ayrıca vurgu yapar. Semerkandî'nin bu yaklaşımının Gazâlî'nin illet anlayışıyla paralellik arz ettiği görülmektedir.

d) Bir başka tanıma göre illet; hükmün konulmasındaki bâistir (sâik). Bâis, illet olacak vâsfın hikmet ihtiva etmesi ve Şâri'in hükmü koymadaki amacına uygun olmasıdır.²⁷ Kısacası illet maslahatı sağlayıcı, mefsedeti engelleyici bir

¹⁹ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *Şerhu'l-Umed*, II, 57.

²⁰ Râzî, *el-Mahsûl*, V, 127-129; Cezerî, *Mî'râcü'l-Minhâc*, II, 142; Sadruşşerî'a, *et-Tevdîh*, II, 536; Takiyyüddin-Tâciüddin Sübkî, *el-İbhâc*, III, 40; Tefâtânî, *et-Telviḥ*, II, 536; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhit*, V, 112; Emîr Pâdişâh, *Teyysîru't-Tahrîr*, III, 303; Abbâdî, *el-Âyâtü'l-beyyinât*, IV, 47-48; Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî*, II, 232; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, s. 207; Şelebî, *Ta'lîlû'l-ahkâm*, s. 119; Câbirî, *Akl Yapısı*, s. 213-214.

²¹ Bkz. A.g.e.

²² Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *Şerhu'l-Umed*, II, 58.

²³ Kadı Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII (Şer'iyyât), s. 334-335.

²⁴ Gazâlî, *Şifâül-galîl*, s. 21. Gazâlî tarafından yapılan benzer tanımlar için bkz. Gazâlî, *Şifâül-galîl*, s. 20, 569; a.mlf., *el-Mustasfâ*, II, 280, 363.

²⁵ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, s. 581. Krş. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 287.

²⁶ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, s. 581. Krş. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 287.

²⁷ Âmidî, *el-İhkâm*, III, 180; Molla Hüsrev, *Mîr'âtü'l-usûl*, II, 299.

özellik taşımalıdır, hikmet ihtiva etmelidir. Bunun terminolojideki karşılığı "bâis"tir.²⁸

e) Şâtibi'ye göre illet; emirlerin veya ibâhenin tealluk ettiği/işikili olduğu hüküm ve maslahatlar veya yasakların tealluk ettiği mefsedetlerdir.²⁹

B- Ta'lîl

Kavramsal çerçeve başlığı altında tanımının yapılmasını gerekli gördüğümüz bir kavram da "ta'lîl"dir. Fıkıh terminolojisinde "ta'lîl (*determination of the cause*)" bir şeyin illetini açıklamak, o şeyi/hükümü delille ispat etmek, illetle ma'lûl üzerine delil getirmek (burhân-ı limmî),³⁰ bir hükmün illetini, gerekçesini araştırma ve tespit yöntemi,³¹ hükmün üzerine bina edildiğı illetin açığa çıkarılması³² gibi anlamlar içermektedir.

II-BİR HÜKMÜN BİRDEN ÇOK İLLETLE TA'LÎLİ

A- Arkaplan

Doğal olarak illet teorisinin oluşum süreci içerisinde tartışılan konular arasında yer alan şer'î bir hükmün birden çok illetinin bulunup bulunamayacağı problemi, Gazâlî (505/1111) ve İbnü's-Sübkî (771/1370) gibi usulcüler tarafından kıyasın en müşkil konularından biri olarak nitelendirilmiştir.³³ Bahse konu tartışmanın temelinde şer'î illet-aklî illet arasındaki ayrılık veya benzerlik düşüncesinin yattığının altını çizmeliyiz. Şer'î illetler ile aklî illetler arasında ayniyet gören, şer'î illetleri de aklî illetler gibi müessir/mücip kabul eden usulcüler şer'î bir hükmün birden çok illetinin bulunmasına cevaz vermemişlerdir. Buna mukabil şer'î illetleri mahiyet itibariyle aklî illetlerden ayıran, şer'î illetlere emâre, alâmet ve muarrif özelliğı atfeden usulcüler ise şer'î hükmün birden çok illetle ta'lîline cevaz vermişlerdir.³⁴ Bir başka ifadeyle bu konu, "aklî illet-aklî hüküm ilişkisinde olduğu gibi her şer'î hükmün (tek) bir illeti mi vardır yoksa birden fazla illeti bulunabilir mi?" tartışması çerçevesinde gelişmiştir.³⁵

Esas ihtilaf noktası bu olan problem zaman içerisinde karşı grupların tartışmalarıyla devinin kazanmış, konu etrafındaki tartışmalar daha sonraki dönemlerde farklı argümanlara sahip birkaç grubun doğmasını intaç etmiştir.

Risâle'sinde kıyas ve icthad bahsine geniş yer veren İmam Şafî'î'nin, bu problemi ele almadığı görülmektedir.³⁶ Bununla birlikte problemin illet teorisinin gelişim sürecine paralel olarak erken dönem usûl eserlerinde birkaç cümle ve örnekle de olsa yer aldığı yine bu gelişim sürecine paralel olarak problem etrafındaki tartışma ve görüşlerin de gelişme, ayrışma ve netleşme içerisine girdiğı anlaşılmaktadır. Problemin arka planı hakkında bir fikir edinmek amacıyla bazı

²⁸ İci, *Şerhu Muhtasari'l-müntehâ*, II,213; Emîr Pâdişâh, *Teyisiru't-Tahrîr*, III,302; Şelebi, *Ta'lîlül'-ahkâm*, s. 117.

²⁹ Şâtibi, *el-Muvâfakât*, I,265. Bu eser Mehmet Erdoğan tarafından *İslâmî İlimler Metodolojisi* adıyla Türkçe'ye kazandırılmıştır. İz Yayıncılık, I-IV, 1993.

³⁰ Tehânevî, *Keşşâf*, I, 489; Şelebi, *Ta'lîlül'-ahkâm*, s. 12.

³¹ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 435.

³² "Ta'lîl", *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye*, XII, 318; Kal'aci-Kuneybi, *Mu'cemu lügati'l-fukahâ*, s. 137.

³³ Gazâlî, *Şifâü'l-galîl*, s. 515; İbnü's-Sübkî, *Ra'û'l-hâcib*, IV, 219.

³⁴ Bkz. İbn Berhân, *el-Vusûl ile'l-usûl*, II, 263.

³⁵ Bkz. Başoğlu, *İllet Tartışmaları*, s. 171.

³⁶ Bkz. Şafîi, *er-Risâle*, s. 476-600.

usulcülerin eserlerindeki yaklaşımlara yer vermeyi yararlı görüyoruz. Konuya dair erken dönemde yazılan bazı usûl kitaplarındaki yaklaşımlar şu şekildedir: Hanefilerin erken dönem usulcülerinden Cessâs (370/981) eserinde konuya yer vermiş, bir hükmün birden çok illetle ta'lîlinin caiz olduğunu belirtmiş ve birkaç örnekle bu görüşünü kanıtlamaya çalışmıştır. Cessâs, karşı grubun görüşlerine yer vermemiş ve bir tartışmaya da girmemiştir. Ama konuya ilişkin görüşlerini "bu husus (bir hükmün birden çok illetle ta'lîlinin caiz oluşu) algılama gücüne sahip (zevî fehm) hiçbir kimseye gizli kalmayacak derecede apaçık bir konudur" cümlesiyle bitirmiştir.³⁷ Cessâs'ın bu ifadesi bir hükmün birden çok illetinin bulunmasını kabul etmeyenlerin bulunduğunu, meselinin tartışma konusu yapıldığını sarahaten ortaya koymaktadır. Debûsî (430/1039) ise "bir hükmün birden çok illetle ta'lîlinin cevazı konusunda icma oluştuğunu" iddia etmiş fakat konuya ilişkin bir örnek zikretmemiş ve mesleyi tartışmaya açmamıştır.³⁸

Ünlü Mutezile usulcüsü Kadı Abdülcebbâr (415/1025), *el-Muğnî adlı* eserinde bir hükmün birden çok illetinin bulunabileceğini ifade etmiş, gerekçesinde şer'î hükümlerin akfî hükümlerden farklılığına dikkat çekmiştir.³⁹ Eserinde bir hükmün birden çok illetle ta'lîli konusuna yer veren ünlü Mu'tezile usulcüsü Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (436/1044) de, "illet, şayet *emâre* ise bir hükme iki emârenin delâlet etmesi câizdir", "şayet illet maslahat cihetini gerektiriyorsa bir şeyin iki taraflı maslahatı haiz olması da caizdir" şeklindeki ifadelere yer vermiştir.⁴⁰ Basrî, daha sonra iddiasını bir şahsın birden çok sebeple idama mahkûm edilmesi, namazın aynı anda vukû bulan konuşma ve hades gibi iki farklı nedenle bozulması gibi örneklerle kanıtlamaya çalışmış, konuyla ilgili örneklerin çokluğuna da ayrıca vurgu yapmıştır.⁴¹ Hanefî hukukçusu Serahsî (483/1091), "Bir hükmün bir mahalde birden çok illetle sübûtunun caiz olması konusunda bütün alimlerin ittifakı bulunmaktadır...İttifâku'l-küllî alâ enne'l-hukme yecüzü en yekûne sâbi-ten fî mahallin bi 'ilelin" şeklinde bir ifadeye yer vermiştir.⁴² Nitekim aynı ifade Debûsî (430/1039) tarafından da kullanılmıştır.⁴³ Serahsî, bu tezini bir hükmün, dört kişinin şahadetiyle sübut bulabileceği gibi, şahitlerden ikisinin rücû etmeleri halinde aynı hükmün kalan diğer iki şahidin şahadetiyle de sübut bulabileceği örneğini vererek ispatlamaya çalışmış, akabinde de aslın hükmünün birden çok illetle ta'lîlinin caiz olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁴⁴ Semerkandî (539/1144) de eserinde "bir hükmün birden çok illetle sübûtunun caiz olduğu" ibaresine yer vermiştir. İddiasını bir örnekle ispata çalışan Semerkandî, tartışmaya girmemiş, ihtilafın nereden kaynaklandığına dair bir bilgi vermemiştir.⁴⁵ Teftâzânî (792/1390) de *Telvîh*'de mülkiyetin, alış veriş, hibe, miras gibi birkaç yolla sabit olabileceği; bir abdestli kişiden aynı anda sâdır olan kanama, bevl, gaita vb. sebeplerin bir tek hades hükmü doğuracağı örneklerinden hareketle bir hükmün farklı illetlerle ta'lîlinin cevazına vurgu yapmıştır. Müellif, şer'î illetler bakımın-

³⁷ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, IV, 176.

³⁸ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, II, 307, 338.

³⁹ Kadı Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII, 342.

⁴⁰ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 799.

⁴¹ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 799.

⁴² Serahsî, *el-Usûl*, II, 182.

⁴³ Bkz. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, II, 307, 338.

⁴⁴ Serahsî, *el-Usûl*, II, 233.

⁴⁵ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, s. 602.

dan bir hükmün birden çok illetinin bulunmasının önünde bir engel bulunmadığına vurgu yaparak böyle bir durumun ancak akfî illetler bakımından mümkün olmadığına dikkat çekmiştir.⁴⁶ Bu yaklaşımıyla Teftâzânî problemin kaynağına da ayrıca işaret etmiş olmaktadır.

Zaman içerisinde, problemin daha sistematik ele alındığı, her bir görüşe mensup usulcülerin gerek kendi tezlerini desteklemek gerekse karşı grubun görüşlerini tenkit amacıyla meseleyi bir cedel metodu içerisinde ele aldıkları görülmektedir. Özellikle Gazâlî'nin (505/1111) bu konuda bir açılım yaptığını belirtmeliyiz. O, *Mustasfâ*, *Şifâü'l-galil* ve *Menhûl* adlı⁴⁷ eserlerinde konuya yer vermiş özellikle *Şifâü'l-galil* adlı eserinde meseleyi geniş bir yelpazede sunmaya çalışmıştır.⁴⁸ Mezkûr eserde meselenin giriftliğine vurgu yapan Gazâlî, konunun akfî, cedelî ve fikhî-ictihâdî kazıyyelerle (önerme-hüküm) bağlantılı bulunduğunu, vuzûha kavuşturulabilmesi için problemin bu boyutlarıyla incelenmesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir. Konu etrafında oluşan ihtilafların temelinde "illet" kavramına yüklenen anlamların bulunduğu da ayrıca dikkat çeken Gazâlî⁴⁹ daha sonra meseleyi zikrettiği yönleriyle tek tek incelemeye tâbi tutarak izaha çalışmıştır.⁵⁰ *Şifâü'l-galil* adlı eserinde uzun ve farklı veçheleriyle ele aldığı bu konuyu müellif yazdığı son büyük kitap olarak bilinen *Mustasfâ*'adlı eserinde⁵¹ daha derli toplu ve daha açık seçik ortaya koymuştur.⁵² Gazâlî, bir hükmün, "müessir illet" adı verilen kaynağı nass ve icma olan birden çok illetle ta'lîlinin caiz olduğunu, sebre⁵³ ihtiyaç duyulan ta'lîllerde ise illetin tek olma (ittihâdü'l-ille) zorunluluğu bulunduğuna vurgu yapmış, aksi halde hükmün illete şahitliğinin (münâsebeti) ortadan kalkacağını iddia etmiştir. Bir başka ifadeyle müstenbat illetlerde bir hükmün birden çok illetle ta'lîlini kabul etmemiştir.⁵⁴

Gazâlî, Râzî, Âmidî gibi usulcülerin konuyu müstakil bir başlık altında ele almalarına karşın usulcülerin çoğunluğunun bahse konu problemi müstakil bir başlık altında ele almak yerine genellikle *aks*, *et-ta'lîl bi'l-adem*, *fark* ve *nakz* gibi konu başlıkları altında inceledikleri görülmektedir. Birden çok illetle ta'lîl konusundaki yaklaşımların mezkûr kavramlar etrafında yapılan tartışmalar sonucu daha da ivme kazandığı ve belli bir aşamaya geldiği söylenebilir. Bu tartışmaların özellikle de memzûc metod esas alınarak telif edilen eserlerde daha belirginleştiği ve yoğunlaştığı görülmektedir. Bütün bu tartışma ve yaklaşımlar sonucu konu etrafında oluşan görüşler genellikle bir şer'î hükmün birden çok

⁴⁶ Teftâzânî, *et-Telviḥ*, II, 585-586.

⁴⁷ Gazâlî, *el-Menhûl*, s. 392-394.

⁴⁸ Bkz. Gazâlî, *Şifâü'l-galil*, s. 514-537.

⁴⁹ Gazâlî, *Şifâü'l-galil*, s. 514.

⁵⁰ Gazâlî, *Şifâü'l-galil*, s. 514.

⁵¹ Bkz. Apaydın, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, s. XI.

⁵² Bkz. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 484-488. Bu eser "*İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*" adıyla Yunus Apaydın tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Rey Yayıncılık, I-II, Kayseri, 1994.

⁵³ Usulcülerin terminolojisinde sebr; müctehidin hasrettiği vasıfları incelemesi, illet olmaya uygun vasfı alarak diğerlerini illet olmaya uygun vasıf olmadıkları için ilga etmesidir. Sebr ve taksim; müctehidin asla illet olabilecek vasıfları topladıktan sonra bu vasıflardan illet olmaya elverişli olmayanları iptal ederek, devre dışı bırakarak kalan vasfı illet olarak belirlemesidir. Sebr ve taksim işleminde her bir müctehid farklı vasfın illet olduğu sonucuna ulaşabilir. Çünkü sebr ve taksim illetin içtihat yoluyla belirlendiği bir yöntemdir. Mesela ribânın illeti konusunda her mezhebin illeti farklı belirlemesi bu yöntem sonucudur. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 384 vd; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, s. 213; Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, I, 671-674.

⁵⁴ Bkz. Gazâlî, *Şifâü'l-galil*, s. 534; a.mlf., *el-Mustasfâ*, II, 484-488, 425; a.mlf., *el-Menhûl*, s. 392-394

iletle ta'lil edilebileceğine mutlak anlamda cevaz verenler, mutlak anlamda cevaz vermeyenler, sadece mansûs illetlerde⁵⁵ veya sadece müstenbat illetlerde⁵⁶ cevaz verenler şeklinde bir tasnife tâbi tutulmuştur.⁵⁷

Biz bir hükmün birden çok illetle ta'lili problemi etrafında oluşan görüşleri aklen mümkün gören usulcüler, aklen mümkün görmeyen usulcüler ana başlıkları altında incelemeye çalışacağız.

B- Şer'î Bir Hükmün Birden Çok İletle Ta'lilini Aklen Mümkün Gören Usulcüler

Şer'î bir hükmün birden çok illetle ta'liline usulcülerin cumhûrunu oluşturan hukukçuların cevaz verdikleri görülmektedir.⁵⁸ Şu kadar var ki bu bilginler akli cevaz noktasında hemfikir olmakla birlikte şer'an vukûu noktasında iki gruba ayrılmışlardır.

1-Şer'an Vâki Görmeyen Usulcüler

Konuya ilişkin İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî'ye (478/1413) ait iki farklı görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden birine göre bir hükmün iki illetle ta'lili aklen ve küllî maslahatlar açısından imkan dışı olmamakla birlikte şer'an böyle bir durumun vukûu imkan dışıdır. Şayet şer'an imkan dışı olmamış olsaydı, iddianın üzerinden bunca asırlar geçmesine rağmen nâdir de olsa birkaç kez vukû bulması gerekirdi. Oysa ki böyle bir durum vukû bulmamıştır. Müellif bu görüşüne *el-Burhân* adlı eserinde yer vermektedir.⁵⁹ Klasik kaynaklarda da Cüveynî'nin sadece bu görüşüne yer verilmiş olup diğer görüşüne ait bir kayıt bulunmamaktadır.⁶⁰ Zerkeşî, Kiyâ el-Herrâsî'nin (504/1110) de bu görüşü paylaştığını nakletmektedir.⁶¹ *et-Telhîs* adlı eserinde geçen ikinci görüşünde ise Cüveynî, şer'î bir hükmün birden çok illetinin hem aklen hem de şer'an caiz ve mümkün olduğuna vurgu yaparak, aksi görüşte olanları kıyası ve yöntemlerini hakkıyla kavrayamamakla itham eder. Müellif devamla, şer'î illetlerin bizzat hükmü gerektirici bir

⁵⁵ Mansûs illet; Nass veya icma ile bilinen illetlerdir. "*Velâ takrabû hünne hattâ yathurne*" ayetindeki cinsi münasebetten yasaklamanın illeti taharet halinin bulunmamasıdır. Bkz. Bilmen, I, 176-177; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 67; Sa'dî, *Mebâhisü'l-ille fi'l-kiyâs*, s. 180; Omerî, *el-Kiyâs fi't-teşrî'i'l-İslâmî*, s. 215.

⁵⁶ Müstenbat illet: İçtihat yoluyla belirlenen illetlerdir. Mesela çocukluğun velâyete illet oluşu, kedinin evde dolaşması nedeniyle temiz oluşu bu konuda verilebilecek örnekler arasındadır. Bu hususlar müctehid tarafından derinlemesine tetkik edildiğinde bunların illetinin zarurete mebnî olduğu anlaşılır. Bilmen, I, 176-177; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 67; Sa'dî, *Mebâhisü'l-ille fi'l-kiyâs*, s. 181.

⁵⁷ Âmidî, *el-İhkâm*, III, 208; Âl-İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s. 416-418; İsnevî, *et-Temhîd*, s. 481; a.mlf., *Nihâyetü's-sûl*, III, 121; Rahûnî, *Tuhfetu'l-mes'ûl*, IV, 53 vd; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, V, 174-177; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 181; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 357; Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî*, II, 245; Şevkânî, *İrşâdû'l-fuhûl*, s. 209; Sa'dî, *Mebâhisü'l-ille fi'l-kiyâs*, s. 283; Abdülhamîd, *Hucciyetü'l-kiyâs*, s. 123-127; Omerî, *el-Kiyâs fi't-teşrî'i'l-İslâmî*, s. 187; Ahmad Hasan, *Analogical Reasoning in Islamic Jurisprudence*, s. 209-215.

⁵⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, II, 820; Abdülaziz el-Buhârî, *Kefu'l-esrâr*, IV, 78; İbn Müflih el-Makdisî, *Usûlü'l-fıkıh*, III, 1232; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 181; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 355; Emîr Pâdişâh, *Teyşîru't-Tahrîr*, IV, 23; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübûr*, II, 500; Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî*, II, 245.

⁵⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, II, 832; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 123; Abbâdî, *el-Âyâtü'l-beyyinât*, IV, 67; Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî*, II, 245.

⁶⁰ Bkz. İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 123; İbnü's-Sübkî, *Rafu'l-hâcib*, IV, 220; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, V, 177; Abbâdî, *el-Âyâtü'l-beyyinât*, IV, 67; Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî*, II, 245; Şevkânî, *İrşâdû'l-fuhûl*, s. 209.

⁶¹ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, V, 177.

özellikle sahip olmayıp aksine birer emâre olduklarını, bir hükmün sübûtu için birden çok emâre ikamesinin imkan dışı olmadığını, bu hususun erbâbına kapalı bir yönünün de bulunmadığını beyan eder. Daha sonra müellif bir hükmün birden çok illetle ta'lîline cevaz vermeyen görüşün yanlışlığını ispatlamaya çalışır ve ayrıca bahse konu görüşün oldukça zayıf olduğunu iddia eder.⁶²

Klasik dönem ulemâsına izafe edilen birden çok görüşün bulunması doğal olmakla birlikte, müellifin ikinci görüşüne kaynaklarda yer verilmemiş olması, birinci görüşünün tercih edilmiş olmasından çok, bahse konu eserin kendi dönemleri itibariyle ilmî çevrelere ulaşmamış olmasıyla da yorumlanabilir.

2- Şer'î Bir Hükmün Birden Çok İletle Ta'lîlini Şer'an Vâki Gören Usulcüler

Bir şer'î hükmün birden çok illeti bulunabileceğini hem aklî cevaz hem de şer'î vukû itibariyle kabul eden bilginleri de kendi aralarında bir tasnife tâbi tutmak mümkündür. Buna göre bir kısım usulcüler böyle bir durumun mutlak anlamda şer'î vukûunu kabul ederlerken, bir kısım usulcüler sadece mansûs illetlerde, diğerleri de sadece müstenbat illetlerde kabul etmektedirler.

a) Mansûs ve Müstenbat İletlerin Tamamında

Bir şer'î hükmün hem mansûs, hem de müstenbat kapsamına giren birden çok illetinin bulunabileceği bir diğer ifadeyle mutlak anlamda cevaz; birden çok illetin eş zamanlı (ma'yyet) veya ard arda (teâkub-tertib) aynı şahıs/mahal üzerinde aynı şer'î hükmü doğurmaları demektir.⁶³

Bu görüş sahibi usulcülerin temel görüş ve gerekçelerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Bir hükmün bir illetle sübutu aynı hükmün bir başka illetle de sübutuna engel değildir.⁶⁴ Çünkü hükmün konuluş gerekçesini teşkil eden şer'î illetler birer *emâre*, *âlâmet* ve *muarrif*'tirler. Yoksa mücip (vacip kılıcı) değildirler. Zira bir hükmü vacip kılma, sadece Şâri'in yetkisi dahilindedir. Hal böyle olunca Şâri'in bir hükmün ta'lîli için iki veya daha fazla emâre kılması imkan dışı değildir.⁶⁵ Tek bir ma'lûl üzerinde birden çok illetin müessir olamayacağı sadece aklî illetler bakımından söz konusudur. Bu cümleden olarak mesela tek bir cevherdeki hareket hali iki (müstakil) hareketin etkisiyle olmaz. Aynı şekilde bir cisimdeki siyahlığın iki siyahlatıcı illeti, bir kabın kırılmasının iki müstakil kırma illeti olmaz.⁶⁶

b) Birden çok illetle bir hükmün ta'lîli hem mümkün, hem de vâkidir.⁶⁷

Bu usulcülerin böyle bir ta'lîlinin imkanı bağlamında verdikleri örneklerden bazıları şöyledir: Aynı anda hem (kadına) dokunan, hem de bevleden⁶⁸ veya

⁶² Cüveynî, *et-Telhis*, III, 282-283.

⁶³ Emîr Pâdişâh, *Teyisiru't-Tahrir*, IV, 23-26; Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî*, II, 245; Şinkitî, *Neşru'l-bünûd*, II, 139.

⁶⁴ İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, III, 917; Abdülazîz el-Buhârî, *Kesfu'l-esrâr*, IV, 78. Krş. Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 799-800.

⁶⁵ Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl*, s. 634-635; Şirâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, II, 940-943; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 484; Râzî, *el-Mahsûl*, V, 275; İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, III, 917; Tûfî, *Şerhu Muhtasar*, III, 340; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 224.

⁶⁶ Tûfî, *Şerhu Muhtasar*, III, 341.

⁶⁷ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, IV, 176; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 484; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 224; Molla Hüseyin, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 355; Emîr Pâdişâh, *Teyisiru't-Tahrir*, IV, 23; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 123; İbn Emîr el-Hâc, *et-Tahrir ve't-tahbir*, III, 181, İbn Abdîşşekûr, *Musellemü's-sübût*, II, 500, 505.

aynı anda kendisinden bevl, mezî, gaita, burun kanaması vb. sâdır olan bir şahsın bu nedenlerle abdesti bozulur.⁶⁹ İddet bekleyen bir kadının bu zaman dilimi içerisinde aynı zamanda irtidat etmesi durumunda bu iki sebep mezkûr kadınla cinsel ilişkiye girilmesini haram kılar.⁷⁰ Bir namazın ifâsı esnasında hem bir hades hali ve hem de konuşmanın vukûu durumunda da bir hükmün iki illetle ta'lili söz konusudur.⁷¹ Bir kız çocuğunun, A şahsının hem kız kardeşinden, hem de erkek kardeşinin hanımından süt emmesi durumunda bu kız çocuğu A şahsına iki yönden haram olmaktadır. Çünkü mezkûr A şahsı, kız kardeşi ile erkek kardeşinin hanımından süt emen bu kız çocuğunun hem dayısı ve hem de amcası konumundadır.⁷² Aynı zaman dilimi içerisinde hem oruçlu, hem ihramlı, hem de iddet bekleyen bir kadınla cinsel ilişki kurulmasının haramlığı da böyledir. Bu örnekte üç ayrı vasıf aynı hükmün yani kadınla cinsel ilişki yasağının farklı illetleri olmuştur.⁷³ Bir şahsın alış veriş, hibe, miras gibi birkaç nedenle mülkiyete hak kazanması da bu çerçevede verilebilecek örnekler arasındadır.⁷⁴ İrtidat, kasten adam öldürme, evlilikte zina gibi birden çok nedenle aynı şahsın idamına hükmedilmesi de kaynaklarda sıkça zikredilen örnekler cümlesindendir.⁷⁵ Ahmed b. Hanbel'e atfedilen "ölü domuz etinin yenilmesi" nin haramlığına dair örnek de bu çerçevede ileri sürülen bir başka misaldir. Bu örnekte haramlığın iki illeti bulunmaktadır; hem domuz etinin yenilmesi, hem de ölü etinin yenilmesi. Bu iki illetin doğurduğu yasaklık hükmü ise tektir. Ölü domuz etini yiyen bir şahsın haram fiili işlemesi, söz konusu bu iki sebebe istinat etmektedir.⁷⁶

Zikredilen bu örneklerde görüldüğü üzere tek bir hüküm, birden çok farklı illetle ta'lil edilmiştir. Bahse konu hükmün bu sebeplerden sadece birine ihâle edilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla zikredilen örneklerde birden fazla haram hükmü vardır, denemez. Aksine haram hükmü tektir ama illetler birden fazladır.⁷⁷

c) Şu hadis de kaynaklarda bir hükmün birden çok illetle ta'lilinin fiilen vukûuna delil olarak zikredilmektedir. Olay şöyledir: Ümmü Habîbe, Hz. Peygamber'e gelerek kendisine Hz. Peygamber'in, üvey kızı Dürre bt. Ümmü Seleme ile evlenme talebinde bulunacağı haberi verildiğini söyler. Bunun üzerine Hz. Peygamber Ümmü Habîbe'ye, *hem kendisinin ve hem de Dürre'nin babası Ebû Seleme'nin, Süveybe adlı kadından süt emdiklerini bu nedenle Dürre'nin, süt erkek kardeşinin kızı olduğunu, kendi himayesinde bulunan üvey kızı olması hasebiyle Dürre'nin kendisine zaten haram olduğunu, böyle bir durum söz konu-*

⁶⁸ İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, III, 917; Tûfî, *Şerhu Muhtasar*, III, 340.

⁶⁹ Abdülaziz el-Buhârî, *Kesfu'l-esrâr*, IV, 79; Teftâzânî, *et-Telviḥ*, II, 585-586; İbn Emîr el-Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr*, III, 18; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 355; Emîr Pâdişâh, *Teyşîru't-Tahrîr*, IV, 23; İbn Abdişşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 500;

⁷⁰ Bedrân, *Nüzhetü'l-hâtîr*, II, 291.

⁷¹ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 799-800.

⁷² İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, III, 918; Tûfî, *Şerhu Muhtasar*, III, 340; Abdülaziz el-Buhârî, *Kesfu'l-esrâr*, IV, 79. Benzer bir örnek için bkz. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 484.

⁷³ Tûfî, *Şerhu Muhtasar*, III, 340. Başka örnekler için bkz. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, IV, 176.

⁷⁴ Teftâzânî, *et-Telviḥ*, II, 585-586.

⁷⁵ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, IV, 176; Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, s. 602; Râzî, *el-Mahsûl*, V, 271; Tûfî, *Şerhu Muhtasar*, III, 340; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, III, 122; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 355-356; Emîr Pâdişâh, *Teyşîru't-Tahrîr*, IV, 23.

⁷⁶ İbn Müflîh el-Makdisî, *Usûlü'l-fıkḥ*, III, 1232; İbn Teymiye, *Meccmûu fetâvâ*, XX, 169-170.

⁷⁷ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 484.

*su olmasa bile Dürre'nin kendisine süt yoluyla haram olduğuna vurgu yapmıştır.*⁷⁸ Görüldüğü üzere buradaki nikahın haramlığı "üvey kız" ve "süt kardeşliği" gibi iki illetle ta'lil edilmiştir.⁷⁹

aa) Bu Görüşe Yöneltilen Eleştiriler

Bu görüşler bir hükmün birden çok illetle ta'liline cevaz vermeyen usulcüler tarafından farklı açılardan eleştirilmiştir. Şimdi bu eleştirilere ve verilen cevaplara bir göz atalım:

a) Bir illetin ta'lilde müstakil olması demek hükmün diğer illetlerle değil de sadece o illetle sübut bulması demektir. İletlerin birden çok olması durumunda her bir illetin başlı başına müstakil bir illet olması diğer illetleri müstakil olmaksızın çıkardığı gibi mezkûr illetlerin yokluğunu da gerekli kılar. Mesela fakihler, ribânın illetini belirlerlerken tercih yöntemini kullanmışlar, bu cümleden olarak Hanefiler cins ve ölçü, Şafî'iler tu'm/yiyecek, Mâlikîler ise kût/saklanabilir gıda maddesi olma vasfını ribânın illeti olarak belirlemişler, bu işlemi yaparlarken de bu vasıfları diğer vasıflara tercih etmişlerdir. Oysa diğer vasıflar da müstakil olarak ribânın illeti olma özelliğini haizdirler. Fakihlerin bu yöneme başvurmalarının temelinde, illetler arasında teâruz meydana geleceği, dolayısıyla bir hükmün birden çok illetle ta'lilinin mümkün olamayacağı düşüncesi yatmaktadır. Bu düşünceden hareketle vasıflar arasından böyle bir tercihe yönelmişlerdir. Şayet bu fukaha nazarında birden çok illetle ta'lil imkan dışı olmamış olsaydı, diğer bütün vasıfların da ribâyâ illet olabileceğine cevaz verirlerdi.⁸⁰

b) İletlerin müteaddit olmaları hükümlerin de takdiri/doğal olarak müteaddit olmalarını gerektirir. Meseleyi izah bağlamında idamla ilgili hükmü ele alacak olursak, bu örnek olayda esasında suç işleyen aynı şahıs olmasına rağmen farklı suçları işlemiş, ortak hüküm idam olmasına karşın her bir suç karşılığı ayrı ayrı mahkum olmuştur. Dolayısıyla karşımızda sanki birden fazla fail bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle irtidat sebebiyle idamın cevazının sebebi, kasten adam öldürme nedeniyle idamın cevazının sebebinden başkadır. Sebeplerin farklı olması doğal olarak hükümlerin de farklılığını gerektirir. Böyle olunca da örneğin kısasın idam cezası, irtidat karşılığı olan idam cezasına veya hirâbe suçu karşılığı öngörülen idam cezasına muğâyir olur, yani başka bir ceza olur. Kısas cezasının af yoluyla ıskatı durumunda irtidat, hirâbe veya (evlinin) zinası karşılığı hak edilen idam cezaları da düşmüş olmaz. Zikredilen idam hükümleri bir birine muğâyir olmamış olsalardı netice böyle olmazdı. Yani birinin sukutu ile diğerinin de düşmesi gerekirdi. Bu fiiller ayrıca hak taksimi bakımından da farklılık arz etmektedir. Söz gelimi kısas, kul hakları kapsamına girerken, diğer fiiller Allah/kamu hakları kapsamına girmektedir. Kısası maktûl yakınlarının af ile ıskat hakkı veya cezayı diyete dönüştürme yetkisi bulunmaktadır. İnfaz duru-

⁷⁸ Farklı ifadelerle bkz. Buhârî, "Nikâh", 20, 25, VI, 125, 127; Müslim, "Radâ", 15, 16, II, 1072-1073; Ebû Davûd, "Nikâh", 6, II, 546-547. Hadisin yorumu için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, X, 179; Nevevî, *Şerhu Müslim*, C. X, Cüz. IX, s. 268.

⁷⁹ İbn Teymiye, *Mecmûu fetâvâ*, XX, 169; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, X, 179; Şehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd*, C. V, Cüz. 10, s. 26-28.

⁸⁰ Abdülazîz el-Buhârî, *Kesfu'l-esrâr*, IV, 79; İbn Müflih el-Makdisî, *Usûlü'l-fikh*, II, 1235; İbnü's-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, IV, 233 vd; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbir*, III, 183; Emîr Pâdişâh, *Teyisiru't-Tahrîr*, IV, 26.

munda ise kul hakkının diğer cezaların infazına önceliği bulunmaktadır. İrtidatın cezası tekrar İslâm'a dönmekle düşer. Evli şahsın zina cezasının (idam) düşmesi ise hiçbir şekilde mümkün değildir. Ayrıca her bir suçun cezasının infaz edilme şekilleri de farklıdır. Bütün bu nedenlerden dolayı burada tek bir hüküm değil, aksine, müstakil farklı hükümler bulunmaktadır.⁸¹

ba) Verilen Cevaplar

Bu eleştiriler şu şekilde cevaplandırılmıştır:

a- Şer'î illetler esas itibarıyla hükme gerekçe teşkil eden "emâreler" dir. Bir hüküm için iki alamet ikamesi mümteni değildir. Bu imkansızlık ancak aklî illetler bakımından söz konusu olabilir. Şer'î illetlerin birden çok olabileceğinin cevazını bizzat vukûu oluşturmaktadır. Meseleyi hades halinin vukûu örneği üzerinde açıklığa kavuşturmak gerekirse; idrar/bevl, gaita, mezi, yaradan kan çıkması gibi durumlardan her biri, diğer illetler bulunmasa dahi, esasında tek başlarına hadesi meydana getirme özelliğine sahiptir. Bu sebeplerin, aynı hades halini eş zamanlı olarak da (maiyyet) meydana getirebilmelerinin önünde her hangi bir engel bulunmamaktadır. Aynı şekilde kasten adam öldürme ve irtidat fiilleri başlı başına idam hükmünü gerektiren bağımsız birer illet olma özelliğini haiz olmalarıyla birlikte, iki veya daha fazla farklı illetin, eş zamanlı (maiyyet) olarak aynı idam hükmünü gerektirmeleri de mümkündür. Hülasa, bir hükmün birden çok farklı illetle vukûu mümkündür.⁸² İslam hukukçularının ribânın illetini belirlerlerken bazı vasıfları diğerlerine tercih ettikleri iddiası da doğru değildir. Çünkü fakihler, ribâ illetini belirlerlerken tercih yapmamışlar, aksine, diğer vasıfların illet olma özelliği taşımadıklarını ispat etmişler ve bu niteliği taşımayan vasıfların illetliklerini iptal etmişlerdir. Diğer taraftan fukaha, ribânın illeti olarak belirledikleri cins-ölçü, tu'm/yiyecek, kût/saklanabilir gıda maddesi gibi vasıflardan her birinin müstakil olarak ribânın illeti olduğu konusunda görüş birliği de etmişlerdir. Öyle olmasaydı bu vasıfların toplamını tek bir illet (keyl + tu'm + kût = ribânın illeti) kabul ederlerdi. Oysaki böyle bir kabul söz konusu değildir.⁸³

b- Bir şeyin iki delilden birine izafe edilmesi o şeyin teaddüdünü gerektirmez. Öyle olmuş olsaydı bevl nedeniyle vaki olan hadesin, gaita sonucu oluşan hadese muğayir olması gerekirdi ki böyle bir durum batıldır. Bir hükmün farklı illetlerle ta'lilinin bir çelişki olarak nitelenmesi de hatalıdır. Çünkü bu illetlerin her biri müstakil olduğunda aynı hüküm örneğin hades hali yine vuku bulacaktır. Hal böyle olunca aynı hükmün birkaç illetle vukûu da mümkündür. Söz gelimi mülkiyetin doğması tek bir hüküm olmakla birlikte bu mülkiyetin alış veriş, hibe, miras vb. mülkiyet sebeplerinin ictimai ile aynı anda doğması da mümkündür.⁸⁴ İdam cezasının sebepleri konusundaki eleştirilere gelince, esasında burada da tek bir hüküm bulunmaktadır, o da hayatın izâlesidir. Adam öldürme, irtidat,

⁸¹ Râzî, *el-Mahsûl*, V, 271; Âmidî, *el-İhkâm*, III, 209; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 79; İbnü's-Sübkî, *Ra'fu'l-hâcib*, IV, 221 vd.

⁸² Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 79.

⁸³ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 79; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 224-225; İbn Müflih el-Makdisî, *Usûlü'l-fikh*, II, 1235; İbnü's-Sübkî, *Ra'fu'l-hâcib*, IV, 240; İbn Emîr el-Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr*, III, 181; Molla Hüseyin, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 356; Emîr Pâdişâh, *Teyşîru't-Tahrîr*, IV, 26.

⁸⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 79; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 224; İbn Müflih el-Makdisî, *Usûlü'l-fikh*, II, 1234.

hirâbe ve zina illetlerinin tamamı sonuçta aynı hükmü yani hayatın izâlesini gerektirmektedir. Yani idama konu olan mahal tektir. Bu itibarla aynı mahall üzerindeki idam hükmünün ikinci, üçüncü bir sebeple ta'lîli, birinci sebeple olan ta'lîle aykırılık teşkil etmez. Kısaca bir mahalle izafe edilen sebeplerin teaddüdü, hükmün de teaddüdünü gerektirmez (îzafeler, zât-ı muzâfın da teaddüdünü gerektirmez). Hak taksimi açısından yaklaşımınıza gelince; hüküm, sebebin mahiyetinden farklılık arz eder. Biz, idam hükmünü bir sebeple ta'lîl ettikten sonra başka bir idam sebebi daha doğsa, bu sonraki sebep öncekini değiştirmez. Diğer taraftan mesela af nedeniyle kasten adam öldürme cezası düşmüş olsa, irtidat nedeniyle olan idam hükmü veya tekrar İslâm'a dönmekle irtidat cezası düşmüş olsa, adam öldürme nedeniyle aynı mahal üzerindeki idam hükmü devam etmektedir. Yani idam hükmünü gerektiren sebeplerden biri zâil olsa dahi aynı idam hükmünün varlığı diğer illetlerle devam etmektedir.⁸⁵

Her iki grubun bir diğerine yönelttikleri eleştiri ve cevaplardan sonra bir hükmün birden çok illetle ta'lîline cevaz veren usulcülerin öngördükleri şartları şu şekilde sıralamak mümkündür: a) hüküm aynı mahal/şahıs üzerinde gerçekleşecek, b) illet sayısı birden fazla olacak, c) illetler arasında aynıyyet, temâsül ve zıtlık bulunmayacak, d) her bir illet başlı başına bir hüküm doğuracak derecede müstakil olacak; bir başka illetin cüz'ü veya vasfı olmayacak e) illetlerin doğurduğu hüküm aynı olacak, d) illetler mahalle eş zamanlı veya ard arda etki edecek (tevârüd), e) illet olacak vasıflar özünde gerektirici/mûcip olmayıp hükme alâmet ve emâre olma özelliği taşımış olacak.

b) Sadece Mansûs İletlerde

İbn Fûrek (406/1015), Gazâlî (505/1111) ve Râzî (606/1210) gibi usulcüler, bir şer'î hükmün birden çok mansûs illetle ta'lîlini kabul ederlerken, aynı durumu müstenbat illetler bakımından kabul etmezler.⁸⁶

⁸⁵ Râzî, *el-Mahsûl*, V, 274; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 79; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 224; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 182; Emîr Pâdişâh, *Teyssiru't-Tahrîr*, IV, 23; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 500. Bir hükmün birden çok illetle ta'lîlini kabul etmeyen usulcüler, illet sayısı kadar hükmü doğacağını ileri sürerek bu tezlerini özellikle bir şahsın idamını gerektiren olaylar gibi bazı örnekleri temel alarak ispatlamaya çalışırlar. Fiillerin infaz şekillerinin farklılık arz etmeleri, hak taksimi bakımından farklı kategorilerde yer almış olmaları bu hukukçuların dikkat çektikleri hususlar arasında yer alır. Bu usulcüler meselâ kıyasın af yoluyla düşmesi sonucu diğer idam cezalarının da düşmüş olmayacağını dolayısıyla hükmün tek olmadığının altını çizerek. Bu gerekçelerden hareketle eş zamanlı ve aynı mahal üzerinde de olsa birden çok illetin doğal olarak birden çok farklı hükmün doğmasını intaç edeceğine vurgu yaparlar. Bu iddialara karşı hükmün tek olduğunu savunan usulcüler ise illetin birden çok olmakla birlikte hükmün tek olduğunu, bu hükmü doğuran illetlerden biri veya bir kaçının daha sonra ortadan kalkmasıyla hükmün de ortadan kalkmış olmayacağını aksine diğer illetlerin aynı hükmü aynen devam ettireceğini, hükümlerin birden çok kabul edilmesinin zorunlu olarak illetlerin biri birlerine zıt olmalarını da gerektireceğini, bu mantıktan hareket edildiğinde ise söz gelimi hadesi gerektiren kanama, bevl, kuma, lems vb. durumlardan her birinin, bir diğeriyle zıt düşeceğini oysa mezkûr illetler arasında siyah-beyaz, helal-haram gibi bir zıtlığın bulunmadığına dikkat çekerler. Sonuç itibarıyla bu usulcülere göre bahse konu meselede hüküm tektir. İletlerden bazısının yokluğu hükmün çokluğu için mesnet teşkil etmez, aksine diğer illetlerle aynı hükmün varlığı devam eder (Yazanın notu).

⁸⁶ Gazâlî, *Şifâü'l-galîl*, s. 514; a.mlf., *el-Mustasfâ*, II, 484; a. mlf., *el-Menhûl*, s. 392-394; Râzî, *el-Mahsûl*, V, 271; Takîyyüddîn-Tâciüddîn Sübkî, *el-İbhâc*, III, 115; Rahûnî, *Tuhfetu'l-mes'ûl*, IV, 61; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîr*, V, 176; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 18; Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî*, II, 245; Bedrân, *Nüzhetü'l-hâtîr*, II, 292.

Bu düşünceyi taşıyan usulcülerin mansûs illetler bakımından ileri sürdükleri gerekçelerin önemli bir bölümü konuya mutlak anlamda (mansûs-müstenbat illetlerin tamamında) cevaz veren usulcülerin görüşleriyle birlikte yukarıda arz edildiğinden tekrar edilmeyecektir.

Bu usulcülerin temel argümanlarına göre, şer'î illetler hükme esas teşkil eden emârelerdir. Bu nedenle Şari'in bir hükmün sübûtu için iki veya daha fazla emâre tayin etmesinin önünde bir engel bulunmamaktadır. Dolayısıyla da bir hükmün iki veya daha çok illetle ta'lili caizdir.⁸⁷

Yukarıda da arz edildiği gibi Gazâlî (505/1111), bir hükmün birden çok illetle ta'lili konusuna özel önem atfetmiş, *Mustasfâ*, *Şifâü'l-galil* ve *Menhûl* adlı⁸⁸ eserlerinin tamamında yer verdiği problemi özellikle *Şifâü'l-galil* adlı eserinde geniş bir yelpazede sunmaya çalışarak bu konuda bir açılım getirmiştir.⁸⁹ Gazâlî, problemin giriftliğine vurgu yaparak konunun aklî, cedelî ve fikhî-ictihâdî kazıyyelerle (önerme-hüküm) bağlantılı olduğunu, problemin açıklığa kavuşturulabilmesinin mezkûr boyutlarıyla ele alınmasını gerekli kıldığına vurgu yapmış, meseleyi bu boyutlarıyla tek tek irdeleyerek bir sonuca ulaşmıştır.⁹⁰ Gazâlî, konuyu tetkik ederken ihtilafların temelinde "illet" kavramına yüklenen anlamların bulunduğuyla özellikle altını çizer. Bu cümleden olarak kendisine *bâis*, *muarrif* ve özünde değil de *Şari'in hitabıyla mûcip* anlamı yüklenen vasıflarda bir hükmün birden çok illetle ta'lilinin aklen caiz olduğunu kaydeder.⁹¹ *Şifâü'l-galil* adlı eserinde uzun ve farklı veçheleriyle ele aldığı bu konuyu müellif yazdığı son büyük kitap olarak bilinen *Mustasfâ*'adlı eserinde ihtisar ederek sunmaya çalışır.⁹² Meseleyi bütün boyutlarıyla tetkik eden Gazâlî nihaî tahlilde, şer'î bir hükmün, "müessir illet" adı verilen, illetliği nass ve icma ile belirlenen birden çok illetle ta'lilinin caiz olduğu; buna mukabil sebr'e ihtiyaç duyulan ta'lillerde ise illetin tek olma (ittihâdî'l-ille) zorunluluğu bulunduğu kanaatine ulaşır. Kısaca Gazâlî, bir şer'î hükmün, müstenbat illet tabir edilen ve ictihad yoluyla tespit edilen birden çok illetle ta'lilini kabul etmez.⁹³

Gazâlî, bazı yerlerde şer'î illetlerle aklî illetlerin aynîleştiğini kabul ederek bu yerlerde şer'î bir hükmün birden çok illetle ta'lil edilmesini tecviz etmez. Müellife göre özellikle de karşılığında idam, kat' ve celde gibi cezaların tatbikini gerektiren sebepler (suçlar) bu kapsamdadır, yani bu gibi yerlerde şer'î illetlerle aklî illetler aynîleşmiştir. Dolayısıyla bir hükmün birden çok illetle ta'lil edilmesi isabetli değildir. Müellifin konuya ilişkin görüşleri ana hatlarıyla şöyledir: İdam, kat' gibi hükümlerin sebepleri, *bir hâdis üzerinde iki muhdisin müessir olmasının mümkün olamayacağı* örneğindeki aklî illetlere benzemektedir. Şer'de, bu gibi hususların ma'lûllerinin (mûcebât) illetlerinden (mûcibât) ayrı kalmaları, bilinen bir durum değildir. Yani ma'lûl mutlaka illetini takip eder. Bu nedenle cezalara ilişkin meselelerde bir mahal üzerinde bir hükmün iki illetle ta'lili

⁸⁷ Gazâlî, *Şifâü'l-galil*, s. 514 vd; a.mlf., *el-Mustasfâ*, II, 484-488; a.mlf., *el-Menhûl*, s. 392-394; Râzî, *el-Mahsûl*, V, 271; Urmevî, *et-Tahsil*, II, 923-924; Cezerî, *Mî'râcü'l-Minhâc*, II, 186-187; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 225; Molla Hüseyin, *Mî'râtü'l-usûl*, II, 356.

⁸⁸ Gazâlî, *el-Menhûl*, s. 392-394.

⁸⁹ Bkz. Gazâlî, *Şifâü'l-galil*, s. 514-537.

⁹⁰ Gazâlî, *Şifâü'l-galil*, s. 514.

⁹¹ Gazâlî, *Şifâü'l-galil*, s. 515-517.

⁹² Bkz. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 484-488.

⁹³ Bkz. Gazâlî, *Şifâü'l-galil*, s. 534-535; a.mlf., *el-Mustasfâ*, II, 484-488, 425; a.mlf., *el-Menhûl*, s. 392-394.

mümkün değildir. Hal böyle olunca bir ma'lûl üzerinde müessir olan bir illet, diğer illetin varlığını nefyeder. Gazâlî bu tespitin Ebû İshâk el-İsferâînî'nin (406/1016) görüşüne de uygun düştüğünü kaydeder. Az önce de arz edildiği gibi özellikle cezayı gerektiren sebepleri bu çerçevede mütalaa eden Gazâlî, iddiasını birkaç örnek üzerinde ispata çalışır. Bu örneklerden birine göre iki kişiyi kasten öldüren bir şahıs üzerinde iki ayrı kısas hükmü bulunmaktadır. Çünkü bu iki maktûlün velileri farklıdır. Birinin kâtili affetmesiyle diğerinin kısas hakkı düşmüş olmaz. Dolayısıyla ortada iki ayrı hüküm bulunmaktadır. Bu kabil problemlerin çözümü Gazâlî'ye göre şöyledir: Hükümler birden çok ve birbirine muğayirdir ama araştırıcı/nâzır bunun tek bir hüküm olduğu zehabına kapılır. Yine birden fazla illet sanılan vasıflar tek cins altında toplanan tek illettir ama bunu araştırmacı birden çok illet zannetmektedir. Şayet böyle değilse yani illet tek değilse o takdirde bu illetlerden biri gerek öncelik gerek kuvvet derecesi esas alınarak tercih edilir. Diğer vasıf ise illet olma özelliğini kaybeder.⁹⁴

Gazâlî'nin bu yaklaşımından hareketle şu hususları dile getirmeyi uygun görüyoruz: Fûrû-ı fıkha dair muhtelif meselelerin hükümlerinin sübûtunda, farklı usûl ve fıkıh prensiplerinin de devreye girip aynı meseleyle ilgili farklı ictihadların ortaya çıkabileceğini dikkatten uzak tutmamak gerekir. Konu etrafında oluşan farklı ictihadların Gazâlî'nin bu görüşlerini bütünüyle teyit etmediği görülmektedir. Şöyle ki, birden çok şahsın aynı şahıs tarafından katledilmesi halinde Hanefî, Mâlikî ve İmâmiye Şî'a'sına mensup fukahâ, bu kâtilin, bütün maktuller karşılığı kısas edileceği, maktul yakınlarına ayrıca bir diyet ödenmeyeceği düşüncesindedirler. Bu maktullerden sadece birinin mahkemeye başvurusu ve failin kısas edilmesi, bütün maktuller açısından yeterli olup, diğer maktul yakınlarının daha sonraki şikayetleri onlara ayrıca tazminat ödenmesi hakkını kazandırmaz. Bu düşüncedeki hukukçular, "kisasın tecezzî etmeyeceği" prensibinden hareketle bu hükme varmışlardır. Hanbelî fukahâsı meseleyi borçlara kıyas ederek bu örnek olayda tedâhülû kabul etmezler, bu cümleden olarak maktul yakınlarının bir kısmının kısas, bir kısmının da diyet talep etmesi halinde infazın bu istekler doğrultusunda gerçekleştirilmesini savunurlar ve bu kabullerini konuya ilişkin bir hadise dayandırırılar.⁹⁵ Şafiî hukukçular ise öldürme fiillerinin farklı zamanlarda gerçekleşmesi halinde failin birinci maktul karşılığı kısas edileceği, diğer maktullerin diyetini tazmin edeceğine hükmetmişlerdir. Öldürme fiillerinin eş zamanlı îkâi halinde veya cinayetlerin işlenme zamanları veya sıra konusunda bir karışıklığın bulunması halinde meselenin "kur'a yöntemine" başvurularak çözüleceği düşüncesindedirler. Şafiîler'in, hükmü birden çok kabul etmelerinin temelinde kısas ayetlerinin zahirinden hareket etmiş olmaları, meseleyi borçlara kıyas etmeleri ve maktul yakınlarına muhayyerlik tanıyan az önce kaynağı verilen hadisi dayanak almaları yatmaktadır.⁹⁶ Görülüyor ki, ilke olarak şer'î bir hükmün birden çok illetle ta'îlî, hem caiz hem de vâki olmakla birlikte aynı konuya başka delil ve prensiplerin müdâhil olması, hükmün farklı boyut kazanmasını da mümkün kılabilmektedir.

⁹⁴ Gazâlî, *Şifâü'l-galil*, s. 516-520.

⁹⁵ Hadis için bkz. İbn Mâce, "Diyâr", 4, II, 877; Dârekutnî, *Sünen*, III, 177.

⁹⁶ Geniş bilgi için bkz. Erturhan, *İçtima*, s. 147-150.

Bu değerlendirmelerden sonra bir hükmün, birden çok mansûs illetle ta'lîlini mümkün görmekle birlikte, birden çok müstenbat illetle ta'lîl edilmesini mümkün görmeyen, içlerinde Gazâlî'nin de bulunduğu usulcülerin görüşlerine geçebiliriz. Bu usulcülerin gerekçeleri ana hatlarıyla şöyledir: Müstenbat illetlerin tespiti derin düşünce ve incelemeye dayanmakta olup bu araştırma ve tetkik sonucu illet olduğu konusunda zann-ı galip ve kanaat oluşan vasıf, bahse konu hükmün illeti olur, diğer vasıflar ise illet olma özelliklerini kaybederler.⁹⁷ Bir başka iddiaya göre, bir hüküm için illet olmaya uygun birkaç vasıf birleştğinde bu vasıfların her biri (asıl) illetin bir cüz'ü kabul edilir, bu vasıfların yekûnu tek bir müstakil illeti oluşturur. Çünkü bu vasıfların her birinin müstakil bir illet olduğunu beyan eden bir nass bulunmamaktadır. Akıl yoluyla doğrudan bu vasıfların cüz değil de müstakil birer illet olduklarına hükmetmek ise tahakkümdür.⁹⁸

Bir hükmün birden çok mansûs illetle ta'lîline cevaz vermekle birlikte müstenbat illetlerde bunun cevazını mümkün görmeyen usulcülerin iddialarını Gazâlî'nin örneklendirme ve yaklaşımlarından yola çıkarak şu şekilde somutlaştırabiliriz:

Asl'ın ispatı, hükmün ve münâsebetin şehadeti yoluyla olursa başka bir illetin açığa çıkmasıyla birlikte zan ortadan kalkar. Söz gelimi, bir şahıs tarafından kendisine yardımda bulunulan kişinin fakir olduğunu anladığımızda bu yardımın mezkûr kişinin fakirliğine istinaden yapıldığını zanneder ve hükmü fakirlikle ta'lîl ederiz. Yakını olduğuna vâkıf olunca hükmü "karâbet"le ta'lîl ederiz. Yardım edilen kişinin yardımda bulunan şahsın akrabası olması yanında fakir olduğu da açığa çıkarsa yardım nedeni akrabalıkla değil de fakirlikle ta'lîl edilebileceği gibi hem fakirlik hem de akrabalık vasıflarının ictimai ile de ta'lîl edilebilir. Böylece önceki zan ortadan kalkar. Çünkü bu zanların bütünü *sebr* yöntemiyle gerçekleştirilmektedir. Bu yöntemin işleyişi şöyledir: Yardımın mutlaka bir gerekçesi (bâis) bulunmaktadır. Fakirlikten başka bâis de yoktur. Öyleyse bâis fakirliktir. Veyahut da; karâbetten başka bâis yoktur. Öyleyse bâis karâbettir. Bu çıkarımların ardından başka bir illet ortaya çıktığında hükmün gerçek illeti o vasıf olmuş olur ve sebrin iki mukaddimesinden biri bâtil olur.⁹⁹ Gazâlî'nin bu çerçevede ta'lîlini mümkün görmediği illetler arasında "şebehî alâmet" terimi kapsamına giren vasıflar da bulunmaktadır. Müellif, iddiasını ribâ örneğinden hareketle şu şekilde ispatlamaya çalışır: Hiçbir fakih her biri müstakil bir illet olan kût, tu'm ve keyl'i cem' etme cihetine gitmemiştir. Çünkü bu vasıfların illetliğini tayin eden herhangi bir nass ve icmâ mevcut değildir... Konu üzerindeki akıl yürütme işlemi şöyle cereyan eder: (Ribâ'nın tahakkuk etmesi için) mutlaka bir alâmet gereklidir, tu'mdan uygun bir alâmet de yoktur. O takdirde ribânın alâmeti budur. Daha sonra bu alâmete müsâvî bir alâmet ortaya çıktığında nazarın (aklî çıkarım-tahkîk) ikinci mukaddimesi bâtil olur ve zan ortadan kalkar.¹⁰⁰

⁹⁷ Cezerî, *Mî'râcü'l-Minhâc*, II, 187.

⁹⁸ Cezerî, *Mî'râcü'l-Minhâc*, II, 187; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 225; İbnü's-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, IV, 241; Molla Hüsrav, *Mî'râtü'l-usûl*, II, 356.

⁹⁹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 486-487; a.mlf., *Şifâü'l-galîl*, s.534; İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, III, 918-919; Benzer örnekler için ayrıca bkz Râzî, *el-Mahsûl*, V, 277-278; Urmevî, *et-Tahsil*, II, 925-926; Bedrân, *Nüzhetü'l-hâtir*, II, 292.

¹⁰⁰ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 486-487. Kırş. Apaydın, trc., II, 303-305.

Zikredilen örneklerde görüldüğü üzere illet, şayet nass ve icmâ yoluyla değil de icthadla belirlenmiş ise, hasmın başka bir delil izharı sonucu bu illetler bâtil olur. Öyleyse müstenbat illetlerde bir hükmün birden çok illetle ta'lîli mümkün değildir.¹⁰¹

Bu örneklerden sonra müteaddit müstenbat illetlerle aynı hükmün ta'liline cevaz vermeyen usulcülerin görüşlerini sıralamak gerekirse, vasıflardan birinin illet (bâis-dâî) olarak tespiti durumunda diğer vasıflar illet olma özelliğini kaybeder. Vasıflar arasında müsâvât bulunması halinde ise hükmün hiçbir vasıfla ta'lîli mümkün olmaz. Vasıflar arasında müsâvat olmayınca ise "râcih" olan vasıf hükmün illeti olur.¹⁰²

Bu iddialar aksi görüşü savunan usulcüler tarafından, *müstenbat illetlerde de bir hükmün iki illetle ta'lîlinin mümkün olduğu ve bu vasıflardan birinin bir diğerinin cüz'ü olmadıkları aksine müstakil birer illet oldukları* gerekçeleriyle reddedilmiştir.¹⁰³

c) Sadece Müstenbat İletlerde

Fıkıh usûlü kaynaklarında, böyle bir görüşün varlığını ilk defa nakleden müellifin İbnü'l-Hâcib (646/1249) olduğu kaydedilmektedir.¹⁰⁴ Yine kaynaklarda, bu görüşün hangi usulcüler tarafından savunulduğuna dair bilgi verilmeyip sadece gerekçelerinden söz edilmektedir.

Bu görüşü taşıyan usulcülerin iddialarına göre müstenbat illetler icthada dayanan, icthad yoluyla belirlenen illetlerdir. Bu itibarla kesinlik değil zan ifade ederler. Dolayısıyla bir şer'î hükmün birden çok zannî illetle ta'lîlinin önünde bir engel bulunmamaktadır. Kaynağı nass veya icma olan illetler ise kat'iyet ifade etmektedirler. Çünkü bu illetler bizzat Şâri'¹⁰⁵ tarafından belirlenmektedir. Mansûs illetlerin belirleyicisi Şâri' olunca bahse konu illetlerin ihtimal veya zan ifade etmesi veyahut bu illetler arasında bir teâruzun bulunması söz konusu olamaz. O halde birden çok kat'î illetin aynı hüküm üzerinde müessir olması muhaldir. Çünkü böyle bir durum içtima-ı nakîzeyn/iki zıddın bir mahalde birleşmesi anlamına gelir.¹⁰⁶

¹⁰¹ Gazâlî, *el-Müstasfâ*, II, 485, 487-488.

¹⁰² Râzî, *el-Mahsûl*, V, 277-278; İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, III, 918-919, Urmevî, *et-Tahsil*, II, 925-926; İbn Müflih el-Makdisî, *Usûlü'l-fikh*, II, 1236, İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, III, 122-123.

¹⁰³ İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 226; İbnü's-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, IV, 241; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 356; Emir Pâdişâh, *Teysîru't-Tahrîr*, IV, 27.

¹⁰⁴ İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 226; İbnü's-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, IV, 220; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, V, 176.

¹⁰⁵ Usulcüler ve fakihler, Şâri' kelimesini, özellikle Allah için kullanmakla birlikte, çoğu kez Şâri' kelimesiyle hem Allahı hem de Hz. Peygamberi kastetmişlerdir. Hz. Peygamber için Şâri' ifadesinin kullanılması gerçek Şâri'in Allah oluşuna, Hz. Peygamber'in misyonunun tebliğ ve tebyin oluşuna nisbetle mecazi bir kullanımı kabul edilebilir de, alimler arasında Hz. Peygamberin söz ve fiillerinin tamamen veya kimilerince kısmen vahye istinad etmesi dikkate alındığında bu kullanımın hakiki kullanım olduğu söylenebilir. Fıkıh sistemleştiren ulema için Şâri' ismi yerine "fakih" veya "müctehid" isminin kullanılması ve tüm icthad çabalarının bir tür "beyân" olduğunun ifade edilmesi, bir yandan, icthadla ulaşılan sonucun yeni bir şer'at ortaya koyma olmadığını gösterme, bir yandan da Hz. Peygamber'e tanınan beyan yetkisinin bir yönüyle ümmetin müctehidlerine intikal ettirilmesine zemin hazırlandığını ima etmektedir. Apaydın, "Klasik Fıkıh Usûlünün Yapısı ve İşlevi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, Konya 2003, s. 13.

¹⁰⁶ İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 226; İbn Müflih el-Makdisî, *Usûlü'l-fikh*, II, 1237; İbnü's-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, IV, 242; Rahûnî, *Tuhfetü'l-mes'ûl*, IV, 61-62; İbn Emir el-Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr*, III, 183; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 356; Emir Pâdişâh, *Teysîru't-Tahrîr*, IV, 27; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübûr*, II, 505; Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî*, II, 245; Şinkîti, *Neşru'l-bünûd*, II, 140.

Bu iddialar muhâlif usulcüler tarafından şu gerekçelerle reddedilmiştir: Her mansûs illetin kat'î olması diye genel bir kural yoktur. Mansûs illetler de sübût veya delâlet cihetlerinden zannî olabilir. Diğer taraftan aynı hükmün ta'lîl edildiği müstenbat illet kapsamına giren birden çok zannî emârenin içtimâi da illetleri zannîlikten kat'îlik derecesine yükseltebilir. Netice itibariyle kat'îyyet derecesine ulaşan bu delillerin de tek bir medlûl üzerinde içtima etmeleri ve söz konusu hükmü ta'lîl etmelerinin önünde bir engel bulunmamaktadır.¹⁰⁷

C-Aklen Mümkün Görmeyen Usulcüler

Âmidî (631/1233)¹⁰⁸ ve İbn Sübkî (771/1370) gibi bilginlerin de aralarında bulunduğu bazı Şafîî ve Mute'zile usulcüler, gerek mansûs gerekse müstenbat olsun bir şer'î hükmün birden çok illetle ta'lîlini kabul etmemişler, yani mutlak anlamda böyle bir ta'lîli mümkün görmemişlerdir.¹⁰⁹ Kadî Ebû Bekir'e (403/1013) ise birbirinden tamamen farklı birkaç görüş isnat edilmiştir.¹¹⁰ Zerkeşî (794/1392), Sayrafi'nin (330/941) de bahse konu ta'lîle mutlak anlamda cevaz vermeyen bilginler arasında olduğunu nakletmektedir.¹¹¹

1-Temel Gerekçeleri

Bu görüş sahibi usulcülerin konuya ilişkin başlıca gerekçelerini şöyle sıralayabiliriz:

a) Her bir illet müstakîl bir hüküm doğurur. Birden çok illetle ta'lîl halinde de doğal olarak illet sayısı kadar hüküm doğar. Dolayısıyla birden çok illetle bir hükmün ta'lîli mümkün değildir.¹¹² Örnek üzerinde izah etmek gerekirse, iki veya daha fazla illet sonucu vâki olan bir hades olayında hangi illet sonucu vâki olan hadese niyet edilmiş ise o hades kalkar, diğer illetlerin neden oldukları hades halleri ise devam eder. Şöyle ki; bir abdest alınırken mesela sadece idrardan dolayı vâki olan hadesin kalkmasına niyet edilmiş olur ise bu abdestle sadece idrar sonucu doğan hades hali ortadan kalkar. Diğer illetlerin sebep olduğu hades hali ise ortadan kalkmaz.¹¹³ Yine aynı şahsın, adam öldürme, zina ve irtidat suçları

¹⁰⁷ İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 226; İbn Müflih el-Makdisî, *Usûlü'l-fikh*, II, 1237; İbnü's-Sübkî, *Rafu'l-hâcib*, IV, 242; Rahûnî, *Tuhfetü'l-mes'ûl*, IV, 62; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 183; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 356. Emîr Pâdişâh, *Teysîru't-Tahrîr*, IV, 27.

¹⁰⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, III, 208.

¹⁰⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, II, 820; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 78; Takiyyüddîn-Tâcüddîn Sübkî, *el-İbhâc*, III, 117-118; İbnü's-Sübkî, *Rafu'l-hâcib*, IV, 220 vd., 248-250; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 181; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 355; Emîr Pâdişâh, *Teysîru't-Tahrîr*, IV, 23; Abbâdî, *el-Âyâtü'l-beyyînât*, IV, 67; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 500; Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî*, II, 245; Abdülhamîd, *Hucciyetü'l-kyâs*, s. 124. Bazı Şafîî usulcülerinin bu görüşü benimsemelerinin temelinde illeti mücîp kabul etme düşüncesi yatmaktadır. Bkz. Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, II, 833.

¹¹⁰ Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s. 634; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, II, 224; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 500.

¹¹¹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîr*, V, 175.

¹¹² Âmidî, *el-İhkâm*, III, 208; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 502.

¹¹³ Bkz. Mâverîdî, *el-Hâvî'l-kebir*, I, 94; Beğavî, *et-Tehzîb*, I, 226-227; Tûfî, *Şerhu Muhtasar*, III, 344; İbn Teymiye, *Mecmû'u fetâvâ*, XX, 171; İbn Müflih el-Makdisî, *Usûlü'l-fikh*, II, 1234; İsnevî, *et-Temhîd*, s. 481. Ayrıca bkz. Abdülazîz Mansur, *et-Tedâhül*, s. 78 vd. Bazı Şafîî ve Hanbelî fakihlerine ait bu yaklaşımın ayrıntılarına göre kendisinden meselâ idrar, kan, gaz gibi hades meydana getiren bir kaç neden sâdir olan şahıs bu hades hallerinden sadece belirlediğinin izâlesine niyet etmiş olsa a) Abdesti sahih olur. Çünkü hades halleri tedâhül eder. Yani bu gibi yerlerde tedâhül hükümleri geçerlidir. b) Abdest sahih olmaz. Çünkü kişi sâdir olan bütün hades hallerinin izâlesine niyet etmemiştir. c) Abdest alırken şayet ilk vâki olan hadesin kalkmasına niyet ederse abdest sahih olur, daha sonrakinin izâlesine niyet ederse sahih olmaz.

karşılığı mahkûm olduğu cezalar da farklıdır. Dolayısıyla hükmün tekliği değil çokluğu söz konusudur.¹¹⁴

b) Bir hükmün birden çok illetle ta'lîli durumunda her bir illet, ya gerekli şartları taşıması nedeniyle ta'lilde müstakil olur, böylece diğer illetlere ihtiyaç duymadan hükmün doğmasını intaç eder veya diğer illetlere ihtiyaç duyar, o takdirde de müstakil bir illet olma özelliğini kaybeder. Bir illetin hem müstakil olması hem de müstakil olamaması, bir başka ifadeyle bir hükmün ta'liline neden olan illetlerin birbirlerine hem ihtiyaç duymaları hem de ihtiyaç duymamaları iki nakîzin içtimaı yani tenâkuz demektir. Öyleyse birden çok illetle bir hükmün ta'lili muhaldır.¹¹⁵

c) Bir mahal, birden çok illetin gereğini (müktezâsını) karşılamaya (ifâya) kafi değildir. Çünkü bu illetlerin müktezaları birbirinin emsâlidir. Denkler (emsâl) ise zıtlar (ezdâd) gibidir.¹¹⁶

d) İctima halinde bu illetlerin tamamı $a + b + c = d$ gibi tek bir illete dönüşmekte dolayısıyla diğer illetler bu bütün illetin parçalarını oluşturmaktadırlar. Neticede tek bir illet ve tek bir hüküm söz konusu olmaktadır.¹¹⁷

e) Aynı hükmün birden fazla illetle ta'lîl edilebileceği varsayılsa bile özellikle illetlerin ard arda vürûdları (teâkub halinde), birinci illetin doğurduğu hükümden sonra aynı hükmün, ikinci illetle ta'lîl edilmesiyle, birinci illetle ulaşılan hükme tekrar ulaşılmış olur ki bu da tahsîl-i hâsıl yani mevcudun tekrarı demektir.¹¹⁸

2- Karşı Grubun Yönelttiği Eleştiriler

Bu iddialar muhalif hukukçular tarafından şu şekilde cevaplandırılmıştır:

a) Bir hükmün birden çok illetle aynı anda vukûu hem mümkün ve hem de vâkidir. Mesela bevl, idrar, mezî, burun kanaması gibi hadesi gerektiren birden çok durumun aynı anda aynı şahısta vukûu mümkündür. Hükmün bu sebeplerden sadece biriyle ta'lîl edilmesi veya sadece birine izafesi müraccihsiz tercih anlamına gelir. Tercihi gerektirici bir neden olmaksızın illetlerden sadece birinin tercihi cihetine gidilmesi ise caiz değildir. Bu illetlerin ancak ard arda/teâkub vukûu halinde hüküm birinciye izafe edilebilir. Aksi halde yani ard arda vukûunda hüküm, ilk illete izafe edilmeyip atlanır ve ikinci illete izâfe edilirse ancak o takdirde tahsîl-i hâsıl meydana gelir.¹¹⁹ Aynı anda vâki olan ve hadesi gerektiren bevl, kanama gibi illetlerin doğurduğu sonucun, diğerinden ayrı olduğunu kabul ederek mesela bevl veya kanama vs. gibi her bir illet karşılığı alınan abdestin,

Çünkü tahareti gerektiren ilk hades halidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, I, 36; Nevevî, *el-Mecmû*, I, 369; Merdâvî, *el-İnsâf*, I, 148-149; Ruhaybânî, *Metâlibü üli'n-nühâ*, I, 112. Bu noktada niyet ne şekilde yapılırsa yapılsın cumhûra göre abdestin geçerli olacağı görüşünü belirtmeliyiz. Bkz. aynı eserler.

¹¹⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, III, 209; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 79; İbn Abdışşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 500.

¹¹⁵ Âmidî, *el-İhkâm*, III, 208; İbnü's-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, IV, 229; Rahûnî, *Tuhfetü'l-mes'ûl*, IV, 57; Emîr Pâdişâh, *Teyssiru't-Tahrîr*, IV, 25; Abbâdî, *el-Âyâtü'l-beyyinât*, IV, 67-68; Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî*, II, 246.

¹¹⁶ Râzî, *el-Mahsûl*, V, 273; Âmidî, *el-İhkâm*, III, 208; Urmevî, *et-Tahsîl*, II, 924; İbnü's-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, IV, 231; Zerküşî, *el-Bahrü'l-muhîr*, V, 178-179.

¹¹⁷ Âmidî, *el-İhkâm*, III, 208; Abbâdî (994/1585), *el-Âyâtü'l-beyyinât*, IV, 67.

¹¹⁸ İbn Müflih el-Makdisî, *Usûlü'l-fikh*, II, 1235; Abbâdî, *el-Âyâtü'l-beyyinât*, IV, 67; Bennânî (1198/1784), *Hâşiyetü'l-Bennânî*, II, 246.

¹¹⁹ Emîr Pâdişâh, *Teyssiru't-Tahrîr*, IV, 23.

diğerlerinin varlığını ortadan kaldırmadığı yaklaşımına gelince, bu durum ancak şer'e havale edilerek bilinir. Şer'de bu konuda özel bir delil olmayınca, alınan bir abdestle hadesi meydana getiren bir illetin izâlesi, tabîi olarak diğerlerinin de izâlesini gerektirir (telâzüm).¹²⁰ Diğer taraftan biz, illetin müstakil olmasıyla, diğer illetler olmadan da mesela kanamanın tek başına hades hükmünü doğuracağını ifade ediyoruz. Bir illet, bu fonksiyonu, müstakil olarak gerek eş zamanlı gerekse müteâkip zamanlarda gerçekleştirebilir. Böyle olunca da iddia edilen sakıncalar doğmaz. Çünkü şer'î illetler aklî illetlerden farklıdır. Şer'î illetler esasında Kitap, Sünnet gibi diğer şer'î delillere benzerlik arz eden ve hükmün sübûtuna delâlet eden emâre ve delillerdir. Nitekim aklî delillerde de aynı durum söz konusudur. Çünkü bir tezin ispatı için birden çok aklî delil ortaya konabilir. Fakat aklî illetlerde durum farklıdır. Çünkü her bir aklî illet, bir hükmün vücûda gelmesinde bizzat müessirdir. Bu itibarla aklî illetlerin aynı hüküm üzerinde teaddüdü mümkün değildir. Şer'î illetler ise sadece hükme emâre teşkil ederler. Çünkü gerçek yaratıcı, kudret sahibi olan Allah'tır.¹²¹

b) Hükmü doğuran illetlerin, asıl illetin cüzleri veya vasıfları olduğu iddiası da her bir illetin, tek başına hükme gerekçe oluşturabilecek nitelikte müstakil birer illet oldukları düşüncesiyle reddedilmiştir. Daha açık bir ifadeyle kendileriyle bir hükmün ta'lil edildiği meselâ iddet, ihram, hayz vb. vasıfların her biri esasında cinsel münasebetin haramlığı için müstakil birer illet olup biri diğerinin cüz'ü veya sıfatı değildir. Bir vasfın, infirat halinde müstakil illet kabul edilip ictima (birlikte bulunması) halinde cüz' kabul edilmesi tahakkümdür. Dolayısıyla bu illetlerin tamamı tek bir illeti oluşturmazlar.¹²²

c) Bir mahallin birden çok illetin gerektirdiği neticeyi (müktezâsını) karşılamaya (ifâya) kafi olmayacağı iddiası, bu durumun ancak aklî illetler bakımından söz konusu olabileceği, şer'î illetlerin muarriât olmaları hasebiyle bu imkansızlığın söz konusu olmayacağı, yine her birinin farklı mahiyette olması hasebiyle bu illetler arasında denklik/misil ve zıtlığın da söz konusu olamayacağı gerekçeleriyle reddedilmiştir.¹²³

d) Yine tahsil-i hâsıl iddiası da illete "müessir" yani özünde gerektirici bir anlam atfedilmesi halinde söz konusu olabileceği, şer'î illetlerin alâmet özelliği taşımaları hasebiyle böyle bir durumun hasıl olmayacağı argümanı ile kabul görmemiştir.¹²⁴

Konu etrafında oluşan görüşlerin detayı böyledir.

Problem etrafında oluşan farklı yaklaşımları bir tahlile tâbi tutan İbn Teymiyye (728/1327), bu tahlil sonucunda bahse konu tartışmaların esasa müte-

¹²⁰ İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 182; Emîr Pâdişâh, (987/1579), *Teyşîru't-Tahrîr*, IV, 23; İbn Abdışşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 500-501.

¹²¹ İbn Müflih el-Makdisî, *Usûlü'l-fikh*, II, 1234; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhit*, V, 178; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 183; Emîr Pâdişâh, *Teyşîru't-Tahrîr*, IV, 28. Ayrıca bkz. Rahûnî, *Tuhfetü'l-mes'ûl*, IV, 56-57.

¹²² Râzî, *el-Mahsûl*, V, 276; Urmevî, *et-Tahsîl*, II, 925; Emîr Pâdişâh, *Teyşîru't-Tahrîr*, IV, 27; İbn Abdışşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 503.

¹²³ Râzî, *el-Mahsûl*, V, 276; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 79; Emîr Pâdişâh, *Teyşîru't-Tahrîr*, IV, 26; Abbâdî, *el-Âyâtü'l-beyyînât*, IV, 67-68; Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî*, II, 246.

¹²⁴ Râzî, *el-Mahsûl*, V, 276; Urmevî, *et-Tahsîl*, II, 925; İbn Müflih el-Makdisî, *Usûlü'l-fikh*, II, 1235; Emîr Pâdişâh, (987/1579), *Teyşîru't-Tahrîr*, IV, 26.

allik olmayıp tamamen lafzî olduğu sonucuna ulaşır.¹²⁵ İbn Teymiyye'nin mezkûr probleme ilişkin yorumları özetle şöyledir:

İnfrad halinde, hükme esas teşkil eden illetlerden her birinin, ilgili hükmü tek başına doğurabilecek nitelikte oldukları konusunda tartışan gruplar arasında her hangi bir ihtilaf söz konusu değildir. O halde şöyle denilebilir: "Bu vasıflar tek başlarına bulunduklarında müstakil birer illettirler. Bu hükmün sübûtu için iki illet ictima etmiştir." Bu kabul, "bir hükmün, tebâdül yoluyla/ale'l-bedel iki illetle ta'lîli caizdir" sözüyle aynı anlamı ifade etmektedir.

Böyle bir ta'lîle cevaz vermeyen usulcüler, "bu hükmün bu müstakil illetle ta'lîlinin, yine müstakil ikinci bir illetle ta'lîline aykırılık/münâfat teşkil edeceği" argümanı ile hareket etmekte, buna karşılık, cevaz veren usulcüler ise "müstakillikle, ictima halinde illetin müstakil olmasını kastetmediklerini; hükmün, her iki illetin tamamıyla birlikte sabit olduğunu, illetlerin ancak infrad hallerinde hükmün müstakil illeti olabileceğini kastettiklerini" belirtirler. Bu yaklaşımlar, aynı düşüncenin farklı üslupla ifadesinden başka bir şey değildir. Bu da tartışmanın lafzî olduğunu göstermektedir.¹²⁶ Fakat İbn Teymiyye'nin bu yaklaşımı yani bir hükmün birden çok illetle ta'lîli probleminde cumhûra atfen *illetlerin, ictima halinde müstakil olmalarını kastetmediklerine* dair tespiti cumhûrun görüşünü yansıtmamaktadır. Durum böyle olmuş olsaydı konunun karşı gruplar arasında bu denli tartışılmasına lüzum kalmazdı. Çünkü yukarıda da arz edildiği gibi bir hükmün, birden çok illetle ta'lîline cevaz veren usulcüler, bir hükmün doğmasını intaç eden vasıfların her birini bir illetin mütemmim cüzleri, toplamalarını da tek bir illet kabul etmemişler aksine, tek başına bir hükmü doğurabilecek her bir illetin, aynı hükmü doğurmaları için bir arada bulunmaları halinde de müstakil olacaklarının özellikle altını çizmişlerdir.

İbn Teymiyye devamla şu görüşlere yer vermektedir: Ta'lîle cevaz vermeyenler sözelimi adam öldürme, irtidat ve zina sonucu idamına hükmedilen tek bir şahıs açısından farklı hükümlerin söz konusu olduğu iddiasında bulunurlarken, karşı taraf, bir hükmün birden çok illetle ta'lîli durumunda hükmün daha kuvvet kazanacağını, te'kîd ve tağlîz ifade edeceğini vurgulamışlardır. Sonuçta her gruba mensup usulcülerin görüşleri aynı noktada kesişmektedir. Nitekim Ahmed b. Hanbel de "ölü domuz etinin haramlığı" örneğini zikrederken haramın şiddetine ve ağırlığına vurgu yapmıştır. Bu tartışmalar, "bir mahalde iki siyahlık toplanmıştır" sözüyle "güçlü tek siyahlık (kapkara-koyu siyah)" ibarelerindeki veya Hz. Peygamber'in "Vallâhi Kureys'le savaşıcağım"¹²⁷ cümlesini üç kez tekrarlamasına veya da "Zeyd geldi, Zeyd geldi" cümlesinin tekrarlanmasına benzemektedir. Hulâsa bu gibi durumlarda birden çok hüküm bulunduğu kanaatinde olmakla kuvvetli, müekked tek bir hüküm bulunduğu kanaatinde olmak netice itibarıyla aynı anlama gelmektedir. Dolayısıyla tartışma te'kîd, vurgu ve tağlîz ifade edip lafzî olmaktan öte bir anlam taşımamaktadır.¹²⁸

İbn Teymiyye'nin yorumlarına kısmen katılmakla birlikte verdiği örneklerinin tezini destekler nitelikte olmadığını düşünüyoruz. Çünkü bahse konu ta'lîl

¹²⁵ Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XX, 169-174. Ayrıca bkz. Âl-i İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s. 417; Zerkeşi, *el-Bahr'u'l-muhit*, V, 180.

¹²⁶ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XX, 170-171.

¹²⁷ Ebû Davûd, "Eymân", 17, III, 589-590.

¹²⁸ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XX, 172.

tartışmasında bir hükmün birden çok illetinin bulunabileceğini savunan usulcüler, illetlerin birinin diğerinden farklı olmasını şart koşmuşlardır. İbn Teymiyye'nin verdiği örneklerde geçen ifadelerde ise hem tekrar hem de aynıyet bulunmaktadır. Oysaki özellikle birden çok illetle ta'lilin imkanını savunan usulcüler bu illetlerin biri birlerinden farklı nitelikte olmalarını zorunlu görürler. Dolayısıyla verilen örnekler tartışmadaki problemi çözecek nitelikte gözükmemektedir.

Ahmed Hasan'ın, Mustafa Cemalüddîn'in *Kıyas* adlı eserine atfen yaptığı nakle göre ise M. Cemalüddîn, bir hükmün birden çok illetinin bulunup bulunamayacağı probleminin gerçek bir problem olmaktan ziyade (kelime oyunundan ibaret/fallacy) lafzî bir problem olduğunu söyler. Ona göre illetin çokluğundan ne kastedildiği tartışan grupların niyetlerine bağlı bir husustur. Usulcüler şayet hükümle hükmün cinsini kastediyorlarsa o takdirde illetin birden çok olmasını engelleyen bir durum söz konusu olmaz. Ama böyle bir durumda her bir illetin kendine ait hükmü olur. Bu takdirde cins olan mutlak hüküm aynı fakat bu hükümlerin toplamından oluşmuş olacaktır. Mesela, Şâri', mürted ve kâtilin öldürülmesini emretmiştir. Bu, iki ayrı emirdir. Bu fiiller aynı şahıs üzerinde ictima edebilir (Yani aynı şahıs hem mürted hem de kâtil olabilir). Mezkûr şahıs idam edildiğinde, onun idamının bu iki nedene istinaden idam edildiği düşünülebilir. Oysaki hüküm, failin idamına ilişkin iki emre tealluk etmektedir. Yani ortada iki ma'lûl bulunmamaktadır. Hulâsa, bahse konu tartışma hükmün konusu (mahkûmun fih/idam) üzerinde değil de hükmün illetinin çokluğu üzerinde cereyan etmektedir.¹²⁹

M. Cemalüddîn'in bu yaklaşımlarından onun da bir hükmün birden çok illetinin bulunabileceği, tartışmaların özde değil lafzî çerçevede cereyan ettiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

Mezkûr konuya *el-Hilâfu'l-lafzî 'inde'l-usûliyyîn* adlı eserinde yer veren çağdaş fıkıhçı Abdülkerim en-Nemle¹³⁰ ise, karşıt görüşleri ve gerekçelerini verdikten sonra tartışmanın fûrûa farklı yansımalarını dikkate alarak ihtilafın lafzî değil öze ilişkin (manevî) olduğu kanaatini dile getirmektedir.¹³¹

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Usulcülerin şer'î bir hükmün birden çok illetle ta'file konu olup olamayacağı yönündeki düşüncelerinin şekillenmesinde büyük oranda onların illet kavramına yükledikleri anlam ve biçtikleri rolün belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. İlet kavramına değişik anlam ve özelliklerin yüklenmesinde ise usulcülerin men-

¹²⁹ Metnin orijinali şöyledir: "Mustafa Jamâl al-Dîn has analysed the problem of the plurality of the *illah*, and has shown that it constitutes no real problem, it is rather a fallacy. In his opinion the plurality of the *illah* depends on the intention of the disputing parties. If by the effect or rule (hukm) they mean its genus, nothing prevents the plurality of the '*illah*'. But in that case each *illah* will have its effect, i.e. rule. The absolute effect or rule, which is a genus, will be the same, but combined together. For instance, the lawgiver commands to kill an apostate and to kill a murderer. These are separate commands. They may happen to be combined together in one person. When this person is killed, one might think that his killing was caused by two causes, whereas these two causes were meant for two separate commands which were connected with his killing, that is, two obligations, and not that to which they are related, i. e. killing. Therefore the dispute is over the plurality of the *illah* of the rule and not over the subject of the rule." Ahmad Hasan, *Analogical Reasoning in Islamic Jurisprudence*, s. 214-215.

¹³⁰ Abdülkerim en-Nemle, *el-Hilâfu'l-lafzî inde'l-usûliyyîn*, II, 177-182.

¹³¹ Abdülkerim en-Nemle, *el-Hilâfu'l-lafzî inde'l-usûliyyîn*, II, 182.

sup oldukları kelimâ görüşler belirleyici olmuştur. Cumhûru oluşturan usulcüler illeti, hükmün doğmasında bir muarrif, alâmet ve emâre olarak kabul etmişler, bu kabullerinin tabîi bir yansıması olarak da bir hükmün birden çok illetle ta'lîlinin hem mümkün, hem de vâki olduğunu ifade etmişlerdir. Muhâlif usûl bilginleri ise kıyastaki illete kelimâ bilginlerince benimsenen anlamı yüklemişler, şer'î illetlerin de aklî illetler gibi bizâtihi mücîp olduğunu kabul etmişler, bunun doğal sonucu olarak da aynı hüküm üzerinde birden çok illetin müessir olmasının muhal olduğuna hükmetmişlerdir.¹³² Bu kabuller doğal olarak pratiğe yani fûrû-ı fıkha da yansımıştır. Makalenin akışı içerisinde tartışan grupların görüşleri ve bu görüşlerin fûrûa yansımaları örnekler üzerinde verilmeye çalışılmıştır. Problemi bir başlık altında ele alan İsnevî (772/1370) de eserinde naklettiği örneklerle ihtilafın fûrûa yansımalarını somut olarak göstermeye çalışmıştır. İsnevî'nin naklettiği örneklerden biri şöyledir: Bir şahıs, meselâ Z'nin geldiğinin ertesi günü ve A'nın geldiğinin sonrasındaki ilk Perşembe günü Allah rızası için oruç tutacağı yönünde nezirde bulunsa, Z ve A şahıslarının geliş günleri de aynı güne rastlasa ve her ikisi de Çarşamba günü gelmiş olsalar, adakta bulunan şahsın sadece tek gün oruç tutması nezrini karşılamaya kâfi gelmez. Aksine ilk nezrine mukabil bir oruç tutar, ikinci nezri karşılığı olarak da bir günlük kaza orucu tutar.¹³³

Günümüz İslâm hukukçularından Saîd Ramazan el-Bûtî'nin, bir kişinin katline iştirak halinde gerçekleştiren faillerin tamamının kısas edilmesinin gerekliliği düşüncesini bu usûl kuralıyla temellendirmeye çalışması da bu çerçevede verilebilecek örnekler arasındadır. Müellifin konuya ilişkin görüşleri şöyledir: Adam öldürme hadisesi, masum bir kişinin hayatının izalesini intaç eden bir fiildir. Bir kişinin katledilmesi olayına iştirak eden suç ortaklarından her biri, bu fiili müstakil olarak ikâ etmiş olsaydı tek başına maktûlün kâtili olacaktı. Yani tek illetle bu hüküm doğacaktı. Aynı suçun iştirak halinde işlenmesi olayında kimi fukahâ, katlin bütün faillerin katkısıyla gerçekleştiği, bir failin fiilinin diğerlerinden ayırt edilemeyeceği, bu fiillerin, ölümü meydana getiren illetin cüz'leri olduğu vehmine kapılmışlardır. Oysaki usulcülerin cumhûru, şer'î hükümlerde bir ma'lûl üzerine birden çok illetin müessir olabileceği konusunda görüş birliği içerisindeyler. Bunun anlamı, illet gerek tek olsun gerekse birden fazla olsun şer'î sonuç/hüküm değişmez. Yani bir illet de birden çok illet de aynı sonucu doğurabilir. Dolayısıyla suça iştirak eden her bir şahıs, öldürme fiilinin doğrudan faili olup, hepsinin cezası da kısastır.¹³⁴

Tartışan grupların ileri sürmüş oldukları argümanların değerlendirilmesi sonucu bizde oluşan kanaat, cumhûru oluşturan usulcülerin görüş ve gerekçelerinin daha isabetli olduğu yönündedir. Bize göre de aynı hükmün birden çok illetle ta'lîli hem vâki ve hem de mümkün gözükmetedir. Yukarıdaki örneklerle ilaveten mesela sefer, hastalık ve hamilelik gibi üç ayrı nedenin, Ramazan ayında oruçlu bir kadının orucunu bozmasının ruhsatı olması hem vâki, hem de mümkündür. Aynı hükmün birden çok illetle ta'lîlinin kabul edilmesinin pratiğe yansımaları hükmün kuvvet, evleviyyet kazanması ve basit halden nitelikli bir

¹³² Krş. Câbirî, *Akıl Yapısı*, s. 225; Dönmez, "Müctehidin Naslar Karşısında Durumu...", s. 36.

¹³³ İsnevî, *et-Temhid*, 482. diğer örnekler için bkz. age. s. 481-483.

¹³⁴ Bûtî, *Davâbitu'l-maslaha*, s. 135.

dereceye yükselmesi şeklinde özetlemek mümkündür. Şöyle ki, meselâ Ramazan orucu tutan bir kadının yolculuğa çıkması, orucunu bozabilmesinin tek başına illeti durumundadır. Aynı kadının ayrıca hem hasta, hem de hamile olması, bu kadının orucunu bozabilmesine ruhsat kazandıran diğer iki illet olmakta, bu üç illetin bir arada bulunması da mezkûr kadının orucunu bozabilmesine evleviyetle imkan vermekte veya bu ruhsatı daha da kuvvetlendirmektedir. Yine ihramlı bulunan bir kocanın, âdet gören eşiyle cinsel ilişki kurması, cezasının ağırlaştırılmasına neden olur. Çünkü ortada eşiyle cinsel ilişkiye engel oluşturan birden çok neden bulunmaktadır. Aynı şekilde birden çok kişinin örneğin sağ elini koparan veya birden çok sayıda hırsızlık suçu irtikâp eden faile ilgili suçun cezası yanında hakimün uygun göreceği ek bir müeyyide tertip edilmek suretiyle cezası ağırlaştırılabilir.

Araştırmamız sonucu bizde oluşan bir diğer kanaat, şer'î illetlerin başlı başına değil ancak Şâri'in hitabıyla mücip olabilecekleri hususudur. Bu cümleden olarak şer'î illetlere muarrif ve alâmet anlamı yükleyerek bir şer'î hükmün birden çok illetle ta'liline cevaz veren cumhûrun görüşünü daha isabetli buluyoruz.

Görülen odur ki, mezkûr problemin tahlili noktasında muhalif gruplarda yer alan usulcüler, meseleye kendi usulî prensipleri doğrultusunda yaklaşmışlar, bu prensiplerinin dışına çıkmamak için azamî özeni göstermişler, gerek ileri sürdükleri iddialar gerek verdikleri örneklerle benimsedikleri metodoloji disiplinine bağlı kaldıklarını ispatlamışlardır. Benimsenen usulî disiplinle tutarlılık göstermek de bu tavrı gerekli kılmaktadır.

Genelde fıkıh usûlü özelde bir şer'î hükmün birden çok illetle ta'lili probleminin bahse konu edildiği makalemizi noktalarken hükümlerin ta'lilinde lafızcı yorumu hiçbir şekilde göz ardı etmemekle birlikte gayeci yorumun öne çıkarılması gerektiğini vurgulamak istiyor ve bu doğrultudaki düşüncelere katıldığımızı da belirtmek istiyoruz.¹³⁵

135 Bkz. Câbirî, "Çağdaş Dünyada Şeriatın Tatbiki Problemi", *İslâmiyât*, 1 (1998), sy. 4, s. 36-41; Apaydın, "Klasik Fıkıh Usûlünün Yapısı ve İşlevi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, 2003, s. 21; Erdoğan, *Fıkıh Usûlünün Katılığı*, *Bilimnâme*, sy. 2, s. 171-178.

BİBLİYOGRAFYA

Abbâdî, Ahmed b. Kâsım (994/1585), *el-Âyâtü'l-beyyinât alâ şerhi Cem'i'l-cevâmî'* (thk. Zekeriyyâ Umeyrât), Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, I-IV, Beyrut, 1417/1996 (*el-Âyâtü'l-beyyinât*).

Abdülazîz el-Buhârî (730/1330), *Kesfu'l-esrâr alâ Usûli'l-Pezdevî* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım Billâh el-Bağdâdî) Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, I-IV, Beyrut, 1414/1994 (*Kesfu'l-esrâr*).

Abdülazîz Mansûr, *et-Teddâhül ve eseruhû fî ş-Şerî'ati'l-İslâmiyye*, Dâru'n-Nefâis, Ürdün, 1418/1998 (Doktora Tezi).

Abdülhamîd, Ömer Mevlûd, *Huccîyyetü'l-kıyâs fî usûli'l-fikhi'l-İslâmî*, Menşûratü Câmi'ati Karyûnis, Bingazi, 1409/1988.

Abdülkerîm en-Nemle, İbn Alî b. Muhammed, *el-Hilâfu'l-lafzî 'inde'l-usûliyyîn*, Mektebetü'r-Rüşd, I-II, Riyad, 1420/1999.

Ahmad Hasan, *The Early Development of Islamic Jurisprudence*, Islamic Research Institute, İslamabad, 1988.

—, *Analogical Reasoning in Islamic Jurisprudence*, Islamic Research Institute, İslamabad, 1986.

Ali Haydar Efendi (Büyük) (1321/1903), *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, Meral Yayınları, İstanbul, ty.

Âl-i İbn Teymiyye, Mecdüddîn Ebü'l-Berakât Abdüsselâm b. Abdillâh (652/1254)-Şihâbüddîn Ebü'l-Mehâsin Abdülhalîm b. Abdisselâm (682/1283)-Takıyyüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed (728/1327), *el-Müsevvede fî usûli'l-fikh* (thk. Muhammed Muhyidîn Abdülhamîd), Dâru'l-Küttâbî'l-Arabî, Beyrut, ty (*el-Müsevvede*).

Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfüddîn Ali b. Muhammed (631/1233), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* (thk. İbrahim el-Acûz), Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-IV, Beyrut, ty (*el-İhkâm*).

Apaydın, Yunus, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi* (el-Mustasfâ'nın tercümesi), Rey Yayıncılık, I-II, Kayseri, 1994.

—, "Klasik Fıkıh Usûlünün Yapısı ve İşlevi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, Konya, 2003, s. 7-28.

—, "İctihad", *DİA*, XXI, 432-445.

Ardoğan, Recep, "Mu'tezile'ye Göre Allah'a İman Konusunda Aklın Gücü ve Sorumluluğu; *Marife*, Yıl, 3, sayı. 3, kış, 2003, s. 293-314, Şubat, 2004.

Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, MÜİFV, İstanbul, 2002.

Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef, *İhkâmu'l-fusûl fî ahkâmî'l-usûl* (thk.: Abdülmecîd Türkî), Beyrut, 1986 (*İhkâmu'l-fusûl*).

Beğavî (516/1122), *et-Tehzîb* (thk. Adil Ahmed Abdülmecvûd-Ali Muhammed Muavvad), Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, I-VIII, Beyrut, 1418/1997.

Baçoğlu, Tuncay, *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İllet Tartışmaları* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001 (*İllet Tartışmaları*).

Bedrân, Abdülkâdir b. Ahmed b. Mustafa, *Nüzhetü'l-hâtır el-âtur şerhu Ravdati'n-nâzir*, Dâru İbn Hazm, I-II, Beyrut, I-II, 1415/1995.

Bennânî, Abdurrahman b. Cādullah (1198/1784), *Hâşiyetü'l-allâme el-Bennânî alâ şerhi'l-Celal Şemsüddîn Muhammed el-Mahallî, Dâru'l-Fikr*, I-II, yy, 1402/1982 (*Hâşiyetü'l-Bennânî*).

Bilmen, Ömer Nasuhi (1971), *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, I-VIII, İstanbul, 1967 (*Istilâhât*).

Bûtî, Muhammed Saîd Ramadân, *Davâbitü'l-maslaha fi's-Şer'iati'l-İslâmiyye*, ed-Dâru'l-Müttehîde, Dimaşk, 1412/1992 (*Davâbitü'l-maslaha*).

Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı* (trc. Hasan Hacak-Ekrem Demirli-Burhan Köroğlu), Kitabevi, İstanbul, 1999.

—, “Çağdaş Dünyada Şeriatın Tatbiki Problemi”, *İslâmiyât*, 1/4, Ankara 1998, s. 25-52.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (370/981), *el-Fusûl fi'l-usûl* (thk. Uceyl Câsim en-Neşmî), Vezâretü'l-evkâf ve's-şüûnî'l-İslâmiyye, I-IV, Kuveyt, 1414/1994.

Cezerî, Şemsüddîn Muhammed b. Yusuf (711/1311), *Mi'râcü'l-Minhâc şerhu Minhâci'l-yusûl ilâ ilmi'l-usûl* (thk. Şaban Muhammed İsmail), Mabaatü'l-Huseyn el-İslâmiyye, I-II, Kahire, 1413/1993 (*Mi'râcü'l-Minhâc*).

Cüveynî, Ebü'l-Meâlî İmâmü'l-Harameyn Rüknuddîn (478/1085), *el-Burhân fi usûli'l-fikh* (thk. Abdülazîz ed-Dîb), Dâru'l-Ensâr, I-II, Kahire, 1400 (*el-Burhân*).

—, *et-Telhis fi usûli'l-fikh* (thk. Abdullah Cevlâm Nîbâlî-Ş. Ahmed Ömerî), Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, I-III, Beyrut, 1417/1996.

Çelebi, İlyas, “Hüsün ve Kubuh”, *DİA*, XIX, 59-63.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer b. İsâ (430/1039), *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh* (thk. Halil Muhyiddîn), Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1421/2001 (*Takvîmü'l-edille*).

Dönmez, İbrahim Kâfî, “İlet”, *DİA*, XXII, 117-120.

—, “Müctehidin Naslar Karşısında Durumu...”, *MÜİFD*, sy.4, İstanbul 1986, s. 23-51.

Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali (436/1044), I-II, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh* (thk. Muhammed Hamîdullah), Dimaşk, 1385/1965 (*el-Mu'temed*).

Ebû Zehra, Muhammed (1394/1974), *Usûlü'l-fikh*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, ty (*Usûl*).

Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn (987/1579), *Teysîru't-Tahrîr*, Dâru'l-Fikr, I-IV, yy, ty.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1998.

—, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, MÜİFV, İstanbul, 1994.

—, “Fıkıh Usûlünün Katılığı”, *Bilimnâme* (Düşünce Platformu), sy. 2, Kayseri, 2003, s. 171-178.

Erturhan, Sabri, *İslâm Ceza Hukukunda İçtima*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (505/1111), *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl* (nşr. İbrahim Muhammed Ramadan), Dâru'l-Erkâm, I-II, Beyrut, 1414/1994 (*el-Mustasfâ*).

—, *Şifâü'l-gail* (thk. Hamd el-Kebîsî), Matbaatu İrşâd, Bağdad, 1390/1971.

—, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl* (thk. Muhammed Hasan Heyto), Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1400/1980.

Gölcük, Şerafeddin, *Kelâm Açısından İnsan ve Filleri*, Kayihan Yayınevi, İstanbul, 1979 (*İnsan ve Filleri*).

Hanbelî, Şâkir, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, Suriye, 1368/1948.

Heyto, *el-Vecîz fî usûli't-teşrîi'l-İslâmî*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1410/1990 (*el-Vecîz*).

İbn Abdîşşekûr, Muhibbullah (1119/1707), *Müsellemü's-sübût fî usûli'l-fikh* (Mustasfâ ile birlikte), Dâru'l-Erkam, I-II, Beyrut, 1414/1994 (*Müsellemü's-sübût*).

İbn Berhân, Ebu'l-Feth Ahmed b. Ali (518/1124), *el-Vusûl ile'l-usûl* (thk. Abdülhamîd Ali Ebû Züneyd), I-II, Riyad, 1404/1984.

İbn Emîr el-Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed (879/1474), *et-Takrîr ve't-tahbîr*, Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, I-III, Beyrut, 1403/1983.

İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (852/1448), *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Abdülazîz b. Abdillâh), Dâru'l-Fikr, I-XV, Beyrut, 1415/1995 (*Fethu'l-Bârî*).

İbn Kudâme, Muvañakkuddîn Abdullah b. Ahmed (620/1223), *Ravdatu'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır* (thk. Abdulkerim Ali b. Muhammed en-Nemle), Mektebetü'r-Rüşd, I-III, Riyad, 1415/1994 (*Ravdatu'n-nâzır*).

İbn Müflih el-Makdisî, Şemsüddîn Muhammed el-Hanbelî (763/1362), *Usûlü'l-fikh* (thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân), Mektebetü'l-Abikân, Riyad, 1420/1999.

İbn Teymiyye, Takiyyüddîn b. Ahmed Abdülhalîm (728/1327), *Mecmû'u fetâvâ*, I-XXXVII, yy, ty.

İbnü's-Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi (771/1369), *Raf'u'l-hâcib an Muhtasari İbni'l-Hâcib* (thk. Ali Muhammed Muavvad-Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Âlemü'l-Kütüb, I-IV, Beyrut, 1419/1999.

İcî, Adudüddîn Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Ahmed (756/1355), *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, I-II, Beyrut, 1403/1983.

—, *el-Mevâkıf fî 'ilmi'l-keîâm*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, ty, (*el-Mevâkıf*).

İsnevî, Cemâlüddîn Ebû Muhammed Abdürrahîm b. Hasan (772/1370), *et-Temhîd fî tahrîci'l-fürû' ale'l-usûl* (thk. Muhammed Hasan Heyto), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1404/1984 (*et-Temhîd*).

—, *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-usûl* [Bedahşî (922/1516)'nin şerhiyle birlikte], Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, I-III, Beyrut, ty (*Nihâyetü's-sûl*).

İzmîrî, Muhammed (1165/1751), *Hâşiye ale'l-Mir'âti'l-usûl*, Bulak, 1258.

Kadı Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan el-Esedâbâdî (415/1025), *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* (XVII. Cilt, Şer'iyyât, nşr.: Taha Hüseyin), I-XVII, yy, ty (Bu eser. Yüksel Macit tarafından *Mutezile Hukuk Felsefesi* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. İnsan yayınları, İstanbul, 2003).

Kal'acî, Muhammed Revvâs-Kuneybî, Hâmid Sâdık, *Mu'cemu luğati'l-fukahâ*, Dârun-Nefâis, Beyrut, 1408/1988.

Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukukunda İctihâd*, MÜİFV, İstanbul, 1996.

Koca, Ferhat, *İslâm Hukuk Metodolojisiinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)*, İSAM Yayınları, İstanbul, 1996.

Macit, Yüksel, "Mu'tezilenin Fıkıh Usûlündeki Yeri ve Etkisi", *Marîfe*, III/3, Konya 2004, s.73-82.

Mâverî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (450/1058), *el-Hâvi'l-kebîr* (thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdülmevcûd), Dâru'l-Kütübî'l-ilmiyye, I-XVIII+Fihrist, Beyrut, 1414/1994.

Molla Hüsrev, (885/1481), *Mir'âtü'l-usûl şerhi Mirkâtî'l-vusûl* (İzmîrî şerhiyle birlikte), Bulak, 1258.

Muhammed Süleyman Dâvûd, *Nazariyyetü'l-kıyâsî'l-usûlî*, İskenderiyye, 1304/1984.

Nesefî, Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed -Ebu'l-Berekât- (710/1310), *Şerhu Hâfıziddîn en-Nesefî li-kitâbi'l-Müntehab fî usûli'l-mezheb li Muhammed b. Ömer el-Ahsikefî* (thk. Salim Ögüt), İstanbul, ty (*Şerhu'l-Müntehab*).

Omerî, Nadiye Muhammed Şerîf, *el-Kıyâs fî't-teşrî'i'l-İslâmî*, Hicr, Cîze, 1407/1986.

Özdemir, Metin, *İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi*, Furkan Kitaplığı, İstanbul, 2001 (*Kötülük Problemi*).

Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer (606/1210), *el-Mahsûl fî usûli'l-fıkıh* (thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî), Müessesetü'r-Risâle, I-V, Beyrut, 1412/1992), (*el-Mahsûl*).

Rahûnî, Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Mûsâ (773/1371), *Tuhfetü'l-mes'ûl fî şerhi Muhtasarı Münteha's-sûl* (Yusuf Ahdar Kayyim), Dâru'l-Bühûs li'd-dirâsâtî'l-İslâmiyye ve ihyâi't-türâs, I-IV, Dubai, 1422/2002 (*Tuhfetü'l-mes'ûl*).

Sa'dî, Abdülhakîm Abdurrahman Es'ad, *Mebâhisü'l-ille fî'l-kıyâs 'indel'l-usûliyyîn*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1421/2000 (*Mebâhisü'l-ille*).

Sadrüşşerî'a, Ubeydullah b. Mes'ûd. b. Mahmûd (747/1346), *et-Tavdîh* (et-Telvîh'le birlikte), Sanayi Matbaası, I-II, İstanbul, 1310.

Sehârenfûrî, Halil Ahmed (1346/1927), *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*, Dâru'l-Kütübî'l-ilmiyye, I-XVIII, Beyrut, ty (*Bezlü'l-mechûd*).

Semerkandî, Alâuddîn Ebûbekr b. Muhammed b. Ahmed (539/1144), *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl* (thk. Muhammed Zekî Abdülberri), Mektebetü Dâri't-Türâs, Kâhire, 1418/1997 (*Mizânü'l-usûl*).

Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed Ahmed b.Ebû Sehl (483/1091), *Usûlü's-Serahsî* (thk. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî), Dâru'l-Kütübî'l-ilmiyye, I-II, Beyrut, 1414/1993 (*Usûl*).

Sübki, Takiyyüddîn Ebu'l-Hasan Takiyyüddîn b. Abdilkâfi b. Ali b. Temâm es-Sübki (756/1355)-Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi (771/1369), *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*, I-III, Dâru'l-Kütübî'l-ilmiyye, Beyrut, 1416/1995 (*el-İbhâc*).

Şa'bân, Zekiyyüddîn, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*, Menşûrâtü Kâr Yûnis, Bingâzi, 1995.

Şafîi, Muhammed b. İdris (204/820), *er-Risâle* (thk. Ahmed Muhammed Şakir), el-Mektebetü'l-ilmiyye, Beyrut, 1358/1939.

Şâtîbî, Ebû İshâk İbrahim b. Mûsa b. Muhammed (790/1388), *el-Muvâfakât* (haz. Abdullah Draz), Dâru'l-Kütübî'l-ilmiyye, I-IV, Beyrut, ty.

Şelebî, Muhammed Mustafa, *Ta'lîlül-ahkâm*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1401/1981.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali (1250/1834), *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min ilmi'l-usûl*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdühû, Mısır, 1359/1937 (*İrşâdü'l-fuhûl*).

Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrahim (476/1083), *Şerhu'l-Lüma'* (thk. Abdülmecîd Türkî), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, I-II, Beyrut, 1408/1988.

Şinkîti, Abdullah b. İbrahim e.-Alevî, *Neşru'l-bünûd alâ Merâki's-sü'ûd*, Dâru'l-Kütübî'l-ilmiyye, Beyrut, 1409/1988.

Teftazânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer (792/1390), *et-Telvîh ale't-Tavdîh*, Sanayi Matbaası, I-II, İstanbul, 1310.

—, *Şerhu'l-makâsîd* (thk. Abdurrahman Umeyre), Âlemü'l-Kütüb, I-IV, Beyrut, 1409/1989.

"Ta'lîl", *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye*, XII, 318.

Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali (1158/1745), *Keşşâfu istilâhâtü'l-fünûn* (thk. Ali Dehrûc-Abdullah Hâlidî-Corc Ziyetî), Metebetü Lübnân, I-II, Beyrut, 1996 (*Keşşâf*).

Tûfî, Necmüddîn Ebu'r-Rabî Süleyman b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Sa'îd (716/1316) *Şerhu Muhtasari'r-Ravda* (Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Müessesetü'r-Risâle, I-III, 1410/1990 (*Şerhu Muhtasar*).

Urmevî, Sirâcüddîn Mahmûd (653/1255), *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl* (thk. Abdüsselâm Mahmûd Ebû Nâcî), Menşûrâtü Kâr Yûnis, I-II, Bingazi, 1994 (*et-Tahsîl*).

Yakuboğlu, Kenan, "Mu'tezile'de Bilginin Kaynağı ve Değeri", *Marife*, III/3, Konya 2004, s. 315-330.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır (794/1392), *el-Bahru'l-muhîd fî usûli'l-fikh*, Vezâretü'l-evkâf ve's-şüûni'l-İslâmiyye, I-VI, Kuveyt, 1413/1992 (*el-Bahru'l-muhîd*).

Zeydân, Abdülkerîm, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*, Müessesetü'r-Risâle, Bağdad, 1407/1987 (*el-Vecîz*).

Zuhaylî, Vehbe, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*, Dâru'l-Fikr, I-II, Dımaşk, 1986.